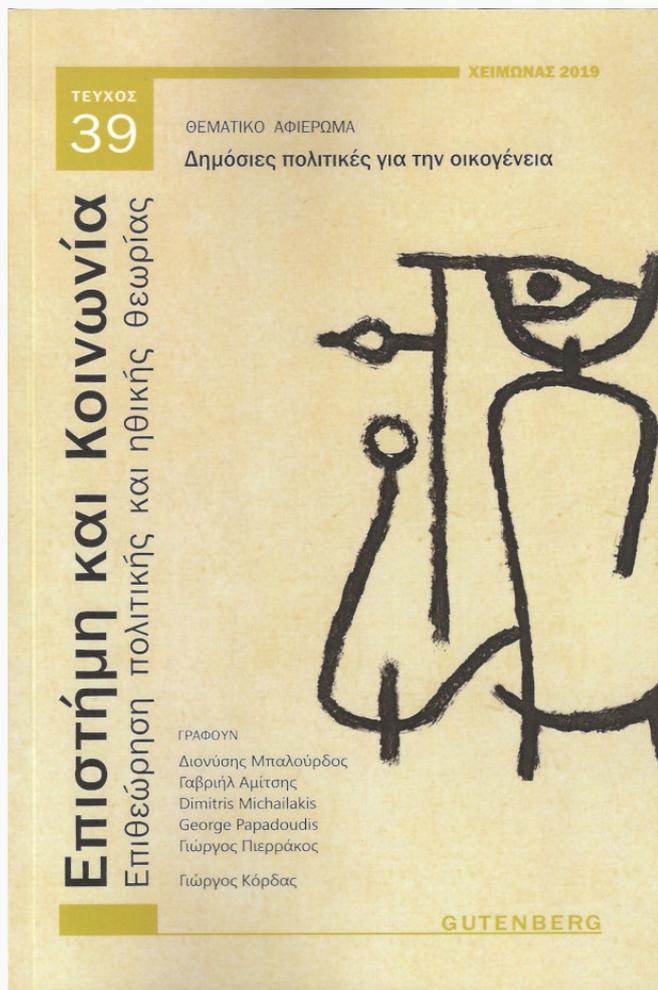

Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας

Τόμ. 39 (2019)

Δημόσιες πολιτικές για την οικογένεια

Έλλειμμα γεννήσεων και πολιτικές για την οικογένεια στην Ελλάδα: Μία πρώτη προσέγγιση

Διονύσης Μπαλούρδος

doi: [10.12681/sas.21113](https://doi.org/10.12681/sas.21113)

Copyright © 2020, Διονύσης Μπαλούρδος

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Μπαλούρδος Δ. (2020). Έλλειμμα γεννήσεων και πολιτικές για την οικογένεια στην Ελλάδα: Μία πρώτη προσέγγιση. *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 39, 7-51. <https://doi.org/10.12681/sas.21113>

*Διονύσης Μπαλούρδος**

ΕΛΛΕΙΜΜΑ ΓΕΝΝΗΣΕΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ
ΓΙΑ ΤΗΝ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ:
ΜΙΑ ΠΡΩΤΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Στην εργασία αυτή περιγράφεται η εξέλιξη της γονιμότητας στην Ελλάδα και οι σύγχρονες πολιτικές που είναι φιλικές για την οικογένεια. Με βάση τις κυρίαρχες θεωρήσεις και τα εμπειρικά δεδομένα παράγοντες όπως η οικονομική ανάπτυξη, η θεσμική ανανέωση και η ανάπτυξη του κράτους πρόνοιας καθορίζονται ως σημαντικοί προσδιοριστές ανάκτησης της γονιμότητας. Προτείνεται ότι η Ελλάδα χρειάζεται πολιτικές που στοχεύουν στη δημογραφική ανανέωση με περιορισμό του κόστους απόκτησης παιδιών για τους γονείς και κυρίως του υψηλού κόστους ευκαιρίας που επιβαρύνει τις γυναίκες. Αν η Ελλάδα μπορεί να επηρεάσει τις αναγκαίες αλλαγές στους ρόλους των δύο φύλων και την κοινωνία, θα προετοιμάσει τον δρόμο για προοδευτικές λύσεις και επανόρθωση της γονιμότητας.

Πρόλογος

ΚΥΡΙΟΣ ΣΤΟΧΟΣ της παρούσας εργασίας είναι να περιγράψει το δημογραφικό πρόβλημα της Ελλάδας με έμφαση στη γονιμότητα και την οικογενειακή πολιτική. Βασική είναι η παραδοχή

* Διευθυντής Ερευνών ΕΚΚΕ <dbalourd@ekke.gr>

ότι σήμερα οι οικογένειες αντιμετωπίζουν πολλές, σύνθετες και διατεμνόμενες προκλήσεις, εκ των οποίων τρεις είναι οι πλέον σημαντικές.

Η πρώτη σχετίζεται με το υπέρογκο κόστος φροντίδας και ανατροφής των παιδιών, ειδικά ανάμεσα σε οικογένειες της μεσαίας τάξης, της οποίας οι μισθοί μειώθηκαν σημαντικά τα τελευταία χρόνια.¹ Η δεύτερη σχετίζεται με την κατάρρευση των δεικτών γονιμότητας στην Ελλάδα. Κύρια χαρακτηριστικά της εξέλιξης αυτής είναι η σημαντική πτώση του Στιγμιαίου ή Συγχρονικού Δείκτη Γονιμότητας (ΣΔΓ), η απόκτηση παιδιών από γυναίκες σε μεγαλύτερη ηλικία [tempo effect],² η αύξηση της τελικής ατεκνίας [throb effect]³ και η πιθανή συρρίκνωση του δείκτη τελικής-διαγενεακής γονιμότητας [quantum effect].⁴ Η τρίτη πρόκληση σχετίζεται με την αυξανόμενη οικογενειακή πο-

1. Στην Ελλάδα τα διάμεσα εισοδήματα στα μέσα της δεκαετίας του 2010 ήταν σημαντικά χαμηλότερα από ό,τι το 2008, αφού ληφθεί υπόψη ο πληθωρισμός. Η μείωση ανερχόταν σε σχεδόν 6% ανά έτος (OECD 2019).

2. Όταν όλο και περισσότερες γυναίκες αναβάλλουν τις γεννήσεις, ο ΣΔΓ θα μειωθεί [tempo effect]. Η εξέλιξη αυτή προκαλείται κυρίως από αλλαγή στα ημερολόγια τεκνοποίησης [timing of childbirth] και την καθυστερημένη έναρξη της τεκνοποίησης [postponement of childbearing] —απόκτηση παιδιών από γυναίκες σε μεγαλύτερη ηλικία—, που είναι ο πυρήνας των αναλύσεων με βάση τον ΣΔΓ.

3. Η συνεισφορά της τελικής ατεκνίας είναι υποστηρικτική στις υπόλοιπες τάσεις εντείνοντάς τις.

4. Με βάση τον ΣΔΓ τα πιθανά αποτελέσματα των αλλαγών της τρέχουσας γονιμότητας στη μελλοντική της προοπτική είναι ασαφή και με υψηλό βαθμό απροσδιοριστίας. Η μείωση του δείκτη λόγω αναβολής της τεκνοποίησης [tempo effect] προκαλείται ακόμη και αν η προοπτική απόκτησης παιδιών από γυναίκες σε μεγαλύτερη ηλικία είναι αυξημένη. Δηλαδή, η αναβληθείσα γονιμότητα ενδεχομένως ανακτάται, καθώς οι ίδιες γυναίκες επιθυμούν να αποκτήσουν τον ίδιο αριθμό παιδιών [quantum effect]. Μόλις σταματήσει η γενική διαδικασία της αναβολής σε μια χώρα, ο ΣΔΓ θα ανεβεί ξανά. Δεδομένου ότι η κβαντική επίδραση σχετίζεται με τις τελικές γεννήσεις που αποκτώνται από μία γενεά, συμπεριλαμβανομένης και της τελικής ατεκνίας, είναι προφανές ότι επηρεάζεται από την καθυστέρηση των γεννήσεων, ενώ η επαλήθευση ή απόρριψή της γίνεται σε βάθος χρόνου.

λυμορφία:⁵ επικράτηση λιγότερο δεσμευτικών σχέσεων, διάδοση της ελεύθερης συμβίωσης και της απόκτησης παιδιών εκτός γάμου, υψηλοί δείκτες χωρισμού και ποσοστών διαζυγίων —το διαζύγιο και οι διαδοχικοί γάμοι καθίστανται συνηθισμένα φαινόμενα—, πολλαπλασιασμός των μονογονεϊκών οικογενειών, των οικογενειών χωρίς σταθερό εισόδημα και των οικογενειών με παιδιά από προηγούμενους γάμους και αύξηση του ποσοστού των παιδιών που γεννιούνται με εξωσωματική γονιμοποίηση.

Πρόκειται για κομβικά γεγονότα, τα οποία πρέπει να αναλυθούν με σαφήνεια και βάθος, για να σχεδιαστούν οι πολιτικές που θα δώσουν εφικτές λύσεις και μία θετικότερη δημογραφική εξέλιξη. Κανένα από αυτά τα προβλήματα δεν είναι σημαντικότερο των άλλων. Μάλλον αλληλεπιδρούν, για να παράγουν δυσβάσταχτα και δύσκολα να αναστραφούν κοινωνικά-δημογραφικά γεγονότα.

Καθώς οι σχετικές θεωρίες που θα παρουσιαστούν —κυρίως η οικονομική θεωρία της γονιμότητας, η Δεύτερη Δημογραφική Μετάβαση (ΔΔΜ), η θεωρία ισότητας φύλων και η θεωρία της ανολοκλήρωτης επανάστασης— έχουν κατά μεγάλο βαθμό προέλθει και διατυπωθεί ως νέα θεωρητικά πλαίσια κατ'εξοχή και ερμηνείας σύγχρονων και ήδη διαμορφωμένων δημογραφικών γεγονότων και τάσεων, η περιγραφή τους θα γίνει με παράλληλη μείξη εμπειρικών δεδομένων.

Στην ενότητα που ακολουθεί επιχειρείται σύντομη αναφορά σε επιλεγμένα θεωρητικά πρότυπα και *ad hoc* προβληματισμούς. Θα συζητηθούν στη συνέχεια πολιτικές που θα μπορούσαν να δώσουν λύσεις σε σύγχρονα δημογραφικά προβλήματα, υπογραμμίζοντας όσες ενισχύουν την ευημερία της οικογένειας και τη γονιμότητα. Θα ακολουθήσει περιγραφή εμπειρικών διαπιστώσεων για την Ελλάδα με σύντομες αναφορές και συγκριτικά στοιχεία από άλλες χώρες της Ευρώπης.

5. Που, όπως θα δούμε στη συνέχεια, συνιστούν γεγονότα που καθορίζονται στο θεωρητικο-εμπειρικό πλαίσιο της Δεύτερης Δημογραφικής Μετάβασης (ΔΔΜ).

Θεωρητικοί προβληματισμοί: σύντομη επισκόπηση

Ο Coleman (2007) διακρίνει δύο ομάδες θεωρητικών αναζητήσεων οι οποίες επιχειρούν να ερμηνεύσουν την εξέλιξη της γονιμότητας σε πολύ χαμηλά επίπεδα. Η πρώτη αφορά τις προσεγγίσεις που δίνουν έμφαση σε οικονομικά κίνητρα και επιλογές, ενώ η δεύτερη αφορά τη θεωρία της ΔΔΜ. Δεν πρόκειται για θεωρήσεις που είναι αμοιβαία αποκλειόμενες: όπως αναφέρει ο ίδιος συγγραφέας, συνδέονται άμεσα με ένα τρίτο επεξηγηματικό στοιχείο, το θεσμικό πλαίσιο με τη μορφή των συχνά ακούσιων επιπτώσεων των μέτρων και των πολιτικών που ασκούνται για τη συμφιλίωση μεταξύ εργασιακής και οικογενειακής ζωής-γονιμότητας, όπως θα δούμε στη συνέχεια.

Τα οικονομικά της γονιμότητας⁶

Σύμφωνα με τη νεοκλασική θεωρία της γονιμότητας η διαδικασία της δημιουργίας οικογένειας καθοδηγείται από δύο μηχανισμούς: 'την επίδραση του εισοδήματος' και την 'επίδραση του κόστους ή των τιμών'. Στην πρώτη περίπτωση υποτίθεται ότι οι ατομικές αποφάσεις και η συμπεριφορά όσον αφορά τη δημιουργία οικογένειας σχετίζονται με τη θέση ενός ατόμου στην αγορά εργασίας και το επίπεδο εκπαίδευσής του/της. Τα άτομα με καλύτερη εκπαίδευση έχουν συνήθως καλύτερες προοπτικές και θέσεις απασχόλησης και απολαβή υψηλότερου εισοδήματος, γεγονός που αυξάνει την ελκυστικότητά τους στην 'αγορά γάμου' και ενισχύει τις δυνατότητες απόκτησης και φροντίδας περισσότερων παιδιών. Την ίδια στιγμή, υπάρχει η επίδραση της ποιότητας ή του κόστους, το οποίο έχει δύο συνιστώσες. Η αρχική προοπτική της προσέγγισης του Becker (1960) έδινε έμφαση στο άμεσο υψηλό κόστος (για διατροφή, ρου-

6. Μέρος της ανάλυσης έχει χρησιμοποιηθεί σε άρθρο των Μπαλούρδου και Υφαντόπουλου (1999). Βλ., επίσης, Μπαλούρδος, Δεμερτζής, Πιερράκος & Κικίλιας (2019).

χισμό, εκπαίδευση, υγεία κ.λπ.) που συνεπάγεται η απόκτηση παιδιών, το οποίο είναι δυσβάστακτο για οικογένειες με χαμηλά σχετικά εισοδήματα. Αργότερα, με αναφορά στην ποιότητα των παιδιών (δαπάνες για φροντίδα, εκπαίδευση, υγεία κ.λπ.), διατυπώθηκε η παραδοχή ότι οι γονείς με υψηλότερα εισοδήματα επενδύουν περισσότερο στην ποιότητα παρά στην απόκτηση περισσότερων παιδιών (ποσότητα).

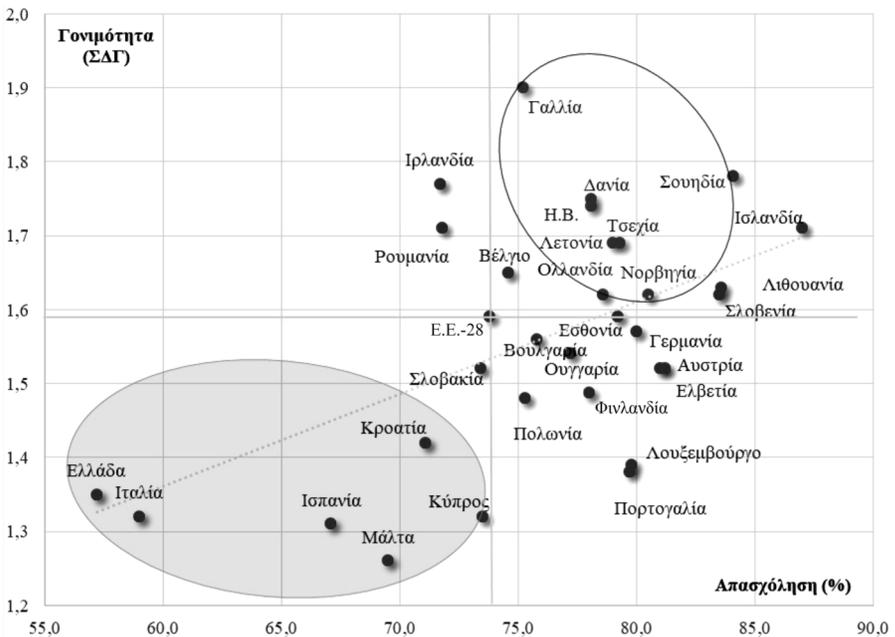
Υπάρχει, όμως, και το κόστος ευκαιρίας, που σχετίζεται με τη δυνατότητα συμφιλίωσης οικογένειας και εργασίας. Το κόστος αυτό αποτιμάται ως ιδιαίτερα υψηλό στις περιπτώσεις των ζευγαριών, όπου το ένα μέλος, και κυρίως η σύζυγος, αποκόπτεται ολοκληρωτικά ή ευκαιριακά από την αγορά εργασίας, εφόσον το μεγαλύτερο μέρος του χρόνου της διατίθεται για να φροντίζει και να ανατρέφει το παιδί (ή τα παιδιά). Η σχέση μεταξύ του ευκαιριακού κόστους της μητέρας και του αριθμού παιδιών εκτιμάται ότι είναι αρνητική: όσο μεγαλύτερο το ευκαιριακό κόστος τόσο μικρότερο το μέγεθος της οικογένειας. Η αλληλεπίδραση μεταξύ των δύο αυτών μηχανισμών επηρεάζει τις αποφάσεις γονιμότητας, τις οποίες λαμβάνουν οι γονείς σταθμίζοντας το κόστος με το όφελος (Becker 1981, 1960).

Σε εμπειρικό επίπεδο διαπιστώνεται ότι η γονιμότητα κατά τη δεκαετία του 1970 είχε ξεκινήσει πτωτική πορεία. Καταγραφόταν χαμηλότερη σε χώρες που ήταν πιο μπροστά στη χειραφέτηση των γυναικών, με υψηλότερα επίπεδα συμμετοχής στην τριτοβάθμια εκπαίδευση και στο εργατικό δυναμικό *ceteris paribus*. Επιπλέον, η οικονομική ανεξαρτησία και των δύο φύλων έκανε τον γάμο λιγότερο ελκυστικό, ενώ η εκτός γάμου συγκατοίκηση έγινε κανόνας σε κοινωνίες που ήταν προετοιμασμένες ή δεκτικές για την εξέλιξη αυτή. Οι προοπτικές αυτές κατά μεγάλο βαθμό επιβεβαίωσαν τη θεωρητική προσδοκία: η σχέση μεταξύ γυναικείας απασχόλησης και γονιμότητας καταγραφόταν αρνητική και το κόστος ευκαιρίας ή η υψηλή ποιότητα των παιδιών επηρέαζαν τις αποφάσεις γονιμότητας.

Από τη δεκαετία του 1990, ωστόσο, η κατάσταση ανατράπηκε με αποτέλεσμα τα υψηλά επίπεδα συμμετοχής του γυναικείου πληθυσμού στο εργατικό δυναμικό να συμβαδίζουν με υψη-

λότερα ποσοστά γονιμότητας, όπως έχει διαπιστωθεί για παράδειγμα στις σκανδιναβικές χώρες και στη Γαλλία (Coleman 2007). Αντίθετα, χώρες στις οποίες οι προσαρμογές προχώρησαν αργά, όπως διαπιστώνεται στο Σχήμα 1, έχουν ακόμη και σήμερα τη χαμηλότερη γονιμότητα (Ελλάδα, Ισπανία, Ιταλία και Μάλτα), καταγράφοντας ταυτόχρονα μειωμένα ποσοστά συμμετοχής γυναικών στην αγορά εργασίας.

Η σχετικά περιορισμένη ερμηνευτική επιβεβαίωση των συμβατικών οικονομικών μοντέλων της γονιμότητας έχει ως αποτέλεσμα να υπάρχει μια μετατόπιση και προσοχή σε θεωρίες όπως η ΔΔΜ.

Σχήμα 1. Γονιμότητα και απασχόληση γυναικών 25-54 ετών σε χώρες της Ευρώπης, 2017

Πηγή: Eurostat.

Η Δεύτερη Δημογραφική Μετάβαση⁷

Η Δεύτερη Δημογραφική Μετάβαση είναι ένας ευρύς όρος που περιγράφει ένα σύνολο μεταβαλλόμενων στάσεων, κοινωνικών αξιών και συμπεριφορών σε σχέση με την εξέλιξη της οικογένειας και κυρίως σε σχέση με τη μείωση της γονιμότητας.⁸ Κομβικής σημασίας είναι η παραδοχή ότι η ενδυνάμωση της ατομικής αυτονομίας στις μεταβιομηχανικές οικονομίες ενισχύεται έντονα από την εκτεταμένη αύξηση στο βιοτικό και μορφωτικό επίπεδο, ιδίως για τις γυναίκες. Αυτό με τη σειρά του αυξάνει τη συμμετοχή τους στην κοινωνική και οικονομική ζωή και γενικά σε ρόλους που στο παρελθόν ασκούσαν παραδοσιακά οι άνδρες. Την ίδια στιγμή, αυτοί οι ίδιοι παράγοντες έχουν μειώσει τον οικονομικό ρόλο της οικογένειας, ενισχύοντας περισσότερο τον ρόλο της ως μέσο συναισθηματικής ικανοποίησης.

Οι Józwiak και Kotowska (2008) θεωρούν ότι ένα από τα σημαντικότερα αναλυτικά στοιχεία της ΔΔΜ περιλαμβάνει την προοπτική μείωσης της γονιμότητας και τη διαρθρωτική ή μόνιμη εξέλιξή της κάτω από τα επίπεδα αντικατάστασης των γενεών (2,1 παιδιά ανά γυναίκα).⁹ Σε αυτό το πλαίσιο, η αναλυτική εστίαση από το μικρότερο μέγεθος της οικογένειας με-

7. Βλ. van de Kaa (1987) και Μπαλούρδος, Δεμερτζής, Πιερράκος & Κικίλιας (2019) για εκτενέστερη ανάλυση.

8. Δεν δίδεται μεγάλη έμφαση στους μηχανισμούς που παράγουν και προωθούν αλλαγές στην οικονομία και γενικότερα στην κοινωνία. Όπως π.χ. συμβαίνει στην περίπτωση της θεώρησης της πρώτης δημογραφικής μετάβασης (βλ. Μπαλούρδος 1997).

9. Η Oláh (2015: 3) επικαλούμενη τους βασικούς εμπνευστές της ΔΔΜ (Lesthaeghe 2010, van de Kaa 1987) αναφέρει ότι η κρίση του θεσμού της οικογένειας ξεκίνησε με τη μείωση της γονιμότητας κάτω από το επίπεδο αναπλήρωσης των γενεών (2,1 παιδιά ανά γυναίκα) και τη μετέπειτα γήρανσή της που εκδηλώνεται με αύξηση της ηλικίας απόκτησης πρώτου παιδιού. Η μείωση αυτή υποτίθεται ότι θα αποτελεί ένα μόνιμο χαρακτηριστικό στις χώρες όπου οι βασικές υλικές ανάγκες έχουν ικανοποιηθεί και κυριαρχεί η επιθυμία επίτευξης αυτοπραγμάτωσης. Επισημαίνεται ότι το έτος 2017 καμία χώρα της Ε.Ε.-28 δεν καταγράφει τιμές του δείκτη της στιγμιαίας γονιμότητας (ΣΔΓ) πάνω από το όριο των 2,1 παιδιών ανά γυναίκα.

τατίθεται προς τη μείωση και αναβολή της γονιμότητας και των γάμων¹⁰ και την απόκτηση παιδιών από γυναίκες μεγαλύτερης ηλικίας που εκδηλώνονται μαζί με νέες τάσεις όπως, για παράδειγμα, η αύξηση της συχνότητας της άτυπης συγκατοίκησης, οι εκτός γάμου γεννήσεις και η αύξηση της ηθελημένης ατεκνίας (Lesthaeghe 2010: 216, van de Kaa 2002: 10).¹¹ Συμπληρώνοντας τη βασική συλλογιστική της ΔΔΜ θεωρούμε ότι η οικογενειακή αλλαγή δεν έχει τελειώσει – παραμένει ανοιχτή, καθώς αναδύονται νέες, σε μεγάλο βαθμό ανεξερεύνητες μορφές οικογενειακής ζωής. Επίσης, οι επιπτώσεις της οικογενειακής αλλαγής για την ευημερία των παιδιών και την αναπαραγωγή της διαγενεακής ανισότητας είναι μείζονος σημασίας, αλλά η έρευνα έχει αντιμετωπίσει αυτά τα ζητήματα περιορισμένα.

Η εμπειρία της ανάκαμψης (ριμπάουντ) της γονιμότητας¹² σε ορισμένες χώρες αμφισβήτησε την ερμηνευτική και την ικανότητα πρόβλεψης της ΔΔΜ. Φάνηκε, δηλαδή, ότι σε ορισμένες χώρες ο δείκτης μπορεί να ανακάμψει και να προσεγγίσει υψηλότερα επίπεδα (κοντά στο όριο αντικατάστασης των γενεών).

Καθώς οι αποφάσεις τεκνοποίησης επηρεάζονται από πολλές μεταβλητές, προτείνεται ότι ο πιθανός αντίκτυπος των κοινωνικών-οικογενειακών πολιτικών θα πρέπει να εξετάζεται σε συνδυασμό με άλλους παράγοντες, που αλλάζουν ενδεχομένως στην πάροδο του χρόνου. Στο πλαίσιο αυτό, η θεωρία ισότητας των φύλων παρέχει ένα πολλά υποσχόμενο θεωρητικό πλαίσιο για την κατανόηση των αποφάσεων γονιμότητας σε δεδομένο κοινωνικο-οικονομικό πλαίσιο. Επιπρόσθετα, ο Esping-Andersen (2009, 2016) συμπληρώνει τις θεωρητικές αναζητήσεις με την ιδέα της ανολοκλήρωτης επανάστασης, όπως θα δούμε στη συνέχεια.

10. Ο Cherlin (2004), αναφέρεται σε αποθεμοποίηση του γάμου, ενώ ο Ortega (2014) μιλά για αύξηση της ηλικίας γάμου.

11. Βλ. υποσημείωση 4.

12. Ύστερα από την προσέγγιση ακραία χαμηλών επιπέδων (παγίδα χαμηλής γονιμότητας).

Ισότητα φύλων και ‘αδρανής’ ή ‘ανολοκλήρωτη επανάσταση’: οι συμπληρωματικές προσεγγίσεις των McDonald και Esping-Andersen

Μια παραλλαγή της ΔΔΜ εστιάζει στην έμφυλη ισότητα, την οποία εκλαμβάνει ως καθοριστικής σημασίας για την κατανόηση της χαμηλής γονιμότητας. Σε χώρες όπου στη δημόσια και ιδιωτική σφαίρα επικρατεί ισότητα με υποστήριξη των ευκαιριών καριέρας και απασχόλησης των γυναικών με υψηλό επίπεδο κρατικής ενίσχυσης, ιδίως με την παροχή υπηρεσιών παιδικής φροντίδας και γονικής άδειας για τους γονείς (‘δεσμευμένη’ και για τους πατέρες), η γονιμότητα κυμαίνεται σε υψηλά επίπεδα, κοντά στο όριο της αντικατάστασης των γενεών (McDonald 2000, 2007, 2013). Αντίθετα, η γυναικεία απασχόληση οδηγεί σε μείωση της γονιμότητας, όταν οι θεσμικοί περιορισμοί είναι μεγάλοι και επικρατούν πολιτικές διαχωρισμού φύλων, χαμηλά επίπεδα οικογενειακών επιδομάτων για τα παιδιά ή έλλειψη κρατικών υποδομών (προσιτών και ποιοτικών) φροντίδας παιδιών (Neyer 2006: 16). Κυρίως πρόκειται για χώρες όπου πρωταγωνιστεί η οικογένεια σε θέματα φροντίδας παιδιών και θεσμικά και αξιακά ενισχύονται οι πολιτικές που υποστηρίζουν πιο παραδοσιακούς ρόλους φύλων.¹³ Σε αυτές τις περιπτώσεις, η σύγκρουση μεταξύ, αφενός, νέων ρόλων και ευκαιριών και δυνατοτήτων για τις γυναίκες και, αφετέρου, ‘της ποινής μητρότητας’¹⁴ και της ανισότητας στις έμφυλες σχέσεις μέσα στο νοικοκυριό—άνισος καταμερισμός οικογενειακών υποχρεώσεων—ωθούν τις γυναίκες να αναβάλουν ή/και να αποποιηθούν πλήρως την τεκνοποίηση.

13. Δηλαδή, οι γυναίκες επωμίζονται το μεγαλύτερο μέρος της παιδικής φροντίδας και τις δουλειές του σπιτιού και ο άνδρας είναι ο κύριος εισοδηματίας της οικογένειας.

14. Η ασυνέχεια στην αγορά εργασίας από την πλευρά των γυναικών οδηγεί σε απαξίωση της επένδυσης σε ανθρώπινο κεφάλαιο και σε ‘ποινή’ στον μισθό τους, που ισοδυναμεί με χαμηλότερη αμοιβή. Η ‘ποινή’ μπορεί να ανέρχεται σε 10% ανά παιδί για τις γυναίκες σε θέσεις υψηλής ειδίκευσης και υψηλού μισθού (England, Bearak, Budig 2016).

Όπως αναφέρει ειδικότερα ο McDonald (2000, 2006),¹⁵ τα ακραία χαμηλά ποσοστά γεννήσεων προκαλούνται από τη σύγκρουση μεταξύ ιδιωτικών και κοινωνικών θεσμών (π.χ. μεταξύ οικογένειας και εκπαίδευσης ή αγοράς εργασίας) και από τον τρόπο που αντιμετωπίζονται οι γυναίκες σε σχέση με τους άνδρες. ‘Θεσμοί που αντιμετωπίζουν τις γυναίκες ως άτομα είναι πιο προηγμένοι από την άποψη της έμφυλης ισότητας από ό,τι θεσμοί που αντιμετωπίζουν τις γυναίκες ως μητέρες ή ως μέλη των οικογενειών’ (McDonald 2000: 11).¹⁶ Επομένως, οι υφιστάμενοι θεσμοί εκλαμβάνονται ως η κυρίαρχη πηγή προσδιορισμού των κινήτρων των ατόμων και της ίδιας της κοινωνίας, επηρεάζοντας τον βαθμό κατά τον οποίο καινοτομούν και επενδύουν στην ισότητα και κατ’ επέκταση στην υψηλή γονιμότητα.

Η προσέγγιση του McDonald φαίνεται να είναι ιδιαίτερα ελκυστική κυρίως λόγω του θεωρητικού της υπόβαθρου (διαρθρωτικές αλλαγές)¹⁷ και της ικανότητάς της να ερμηνεύει τόσο τη γενικευμένη πτώση στα ποσοστά γονιμότητας κατά τη διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών, όσο και την αναστροφή

15. Βλ., επίσης, Wesolowski & Ferrarini (2017: 5).

16. Αν και η μελέτη της ισότητας των φύλων αποτελεί σχετικά πρόσφατη θεωρητική κατασκευή (McDonald 2000, 2006), κατά καιρούς έχουν αναπτυχθεί διάφοροι σύνθετοι/πολυδιάστατοι δείκτες, οι οποίοι προσπαθούν να αποτυπώσουν την πρόοδο που παρατηρείται στην ισότητα των δύο φύλων. Βλ. παρακάτω ειδικότερη αναφορά στον επικαιροποιημένο δείκτη ισότητας φύλων και άλλους συναφείς δείκτες.

17. Και όχι αλλαγές στις αξίες που συνιστούν ανεξάρτητους προσδιοριστές της ατομικής συμπεριφοράς σύμφωνα με τη ΔΔΜ. Κατά τον Lesthaeghe (2010) η ΔΔΜ ανταποκρίνεται στην εξέλιξη και διαμόρφωση νέων αξιών (όχι σε κάποιες διαρθρωτικές συνθήκες εκτός της οικονομικής ανάπτυξης), οι οποίες συνιστούν τους ανεξάρτητους προσδιοριστές της ατομικής συμπεριφοράς. Η θέση αυτή του Lesthaeghe συνδυάζει με τον τρόπο αυτόν τον ‘αναπτυξιακό ιδεαλισμό’ του Thornton (2001) και τη ‘θεωρία προτίμησης’ της Hakim (2001) πριμοδοτώντας έτσι τις ιδεατικές συνθήκες έναντι των διαρθρωτικών αλλαγών ως ερμηνείες για την ανθρώπινη συμπεριφορά, παρά τις συνεχιζόμενες αλλαγές στις σχέσεις μεταξύ ανδρών και γυναικών που καθοδηγούν τις επιλογές τους στον σχηματισμό συντροφικής σχέσης και οικογένειας.

της τάσης αυτής που παρατηρείται σε ορισμένες χώρες από τη δεκαετία του 1990.¹⁸ Στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες έχει υπάρξει μια μετατόπιση από το παραδοσιακό αυστηρό πρότυπο με τον άνδρα εργαζόμενο-προστάτη της οικογένειας προς οικογένειες δύο εργαζομένων-διπλής σταδιοδρομίας. Ωστόσο, οι αλλαγές στον τομέα της απασχόλησης έχουν υπάρξει πιο ριζικές συγκριτικά με τις ευθύνες στον στενό οικογενειακό πυρήνα. Αυτή η άνιση ανάπτυξη έχει χαρακτηριστεί ως 'αδρανής επανάσταση',¹⁹ καθώς οι δείκτες συμμετοχής των γυναικών στην αγορά εργασίας τείνουν να φτάσουν τους αντίστοιχους δείκτες των ανδρών, δίχως όμως να έχει αυξηθεί στον ίδιο βαθμό το μοίρασμα των ευθυνών μέσα στην οικογένεια (Hochschild 1989, England 2010, Stanfors & Goldscheider 2017, McDonald 2000, 2013).

Σε παρόμοια βάση ανάλυσης ο Esping-Andersen (2009, 2016) θέτει στο επίκεντρο της θέσης που αναπτύσσει και αποκαλεί 'ανολοκλήρωτη επανάσταση' τις συνεχιζόμενες αλλαγές στους ρόλους των γυναικών. Αρχικά, αντικρούει τις θέσεις του Becker υποστηρίζοντας ότι η απόρριψη του πλεονεκτήματος της συζυγικής συμπληρωματικότητας από έναν γάμο (το ένα μέλος εξειδικεύεται στην αμειβόμενη απασχόληση/εισόδημα και το άλλο στην οικιακή μη αμειβόμενη εργασία) και η αγνόηση παραγόντων όπως η διαπραγματευτική δύναμη, οι προτιμήσεις

18. Οι εμπειρικές επαληθεύσεις της θεωρίας είναι σχετικά ικανοποιητικές. Ο McDonald (2013) προτείνει ότι η θεωρία του έχει ερμηνευτική ισχύ (δηλαδή η συσχέτιση γονιμότητας και ισότητας των φύλων) και είναι κατάλληλη για αναλύσεις σε μακρο-επίπεδο. Θεωρεί ότι σε κοινωνίες με υψηλή έμφυλη ανισότητα η βελτίωση στην ισότητα των φύλων θα μειώσει αρχικά τη γονιμότητα. Στη συνέχεια, όμως, με την επίτευξη μεγαλύτερης ισότητας, η τάση αντιστρέφεται. Επομένως, η σχέση αναμένεται να είναι τύπου U. Σε γενικές γραμμές τα ποσοστά γονιμότητας μεταξύ χωρών συγκρίνονται με μεταβλητές όπως το ποσοστό απασχόλησης των γυναικών και η ύπαρξη φιλικών προς την οικογένεια πολιτικών, κυρίως υπηρεσιών παιδικής φροντίδας και γονικής άδειας με αποδοχές (Βλ. ενδεικτικά Castles 2002, Rindfuss et al. 2003, Adsera 2004).

19. Από τον όρο 'stalled revolution' που χρησιμοποίησε η Hochschild (1989: 12).

στο μοίρασμα δραστηριοτήτων στην ιδιωτική και μη ιδιωτική σφαίρα, η ατομική αυτονομία και η επίδραση των κοινωνικών κανόνων και αξιών σε μία κοινωνία δυναμική και μεταβαλλόμενη καταλήγει σε κρίση του θεσμού της οικογένειας ('λιγότερη οικογένεια').²⁰ Από αυτή την αφετηρία προκύπτει λογικά ότι η επανάσταση των ρόλων των γυναικών έρχεται σε αντίθεση με τον πυρήνα λόγου ύπαρξης του γάμου-δημιουργίας οικογένειας. 'Αν οι άνδρες και οι γυναίκες εξισωθούν ολοένα και περισσότερο όσον αφορά την εκπαίδευση, την απασχόληση και τις αποδοχές, το σκεπτικό πίσω από εξειδίκευση στους ρόλους των δύο φύλων προφανώς εξανεμίζεται' (Esping-Andersen 2016: 17).²¹

Επικαλούμενος εμπειρικά στοιχεία ο Esping-Andersen (2016) διαπιστώνει ότι η διάβρωση ή η κρίση του θεσμού της οικογένειας συνιστά όντως αδιαμφισβήτητη πραγματικότητα. Αλλά μόνο μέχρι ενός σημείου, καθώς σε έναν μη αμελητέο αριθμό χωρών, με επικεφαλής τις σκανδιναβικές χώρες και τη Γαλλία, η οικογένεια σαφώς δυναμώνει και η γονιμότητα έχει αυξηθεί και πλησιάζει τις πραγματικές προτιμήσεις ενός ζευγαριού. Αυτές οι νέες τάσεις, που εμφανίζονται ιδιαίτερα τις πιο πρόσφατες δεκαετίες, δείχνουν επιστροφή σε αυτό που ο Esping-Andersen (2016) αποκαλεί αναστροφή της κρίσης ή 'περισσότερη οικογένεια'. Κατευθύνεται ακριβώς από τα ίδια κοινωνικά στρώματα που υποστήριζαν την προοπτική 'λιγότερης οικογένειας' – δηλαδή τα άτομα με υψηλότερη μόρφωση. Με άλλα λόγια, είναι τώρα όλο και περισσότερο τα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα που αποκτούν λιγότερα παιδιά. Η κινητήρια δύναμη πίσω από τη σύγχρονη δυναμική της οικογένειας δεν είναι ούτε το

20. Χρησιμοποιεί τους όρους λιγότερη οικογένεια ή διάβρωση της οικογένειας για να αποδώσει τάσεις, χαρακτηριστικά και γεγονότα όπως το ποσοστό ατόμων που επέλεξαν να είναι μόνοι ή σε όσο το δυνατόν λιγότερο δεσμευτική σχέση με έναν/μία σύντροφο, οι γάμοι γίνονταν ασταθείς και οι άνθρωποι ήταν διστακτικοί να κάνουν παιδιά.

21. Αντιστοίχως ο Esping-Andersen (2009, 2016) απορρίπτει τη θεωρία της ΔΔΜ που μαζί με τη θεωρία του Becker θεωρεί ως τις πλέον κυρίαρχες στη δημογραφική έρευνα.

τέλος της νοικοκυράς ούτε ο μεταμοντέρνος ατομικισμός και η επιθυμία αυτοπραγμάτωσης, αλλά η επανάσταση στους ρόλους των δύο φύλων. Η έμφυλη ισότητα έχει γίνει πραγματικότητα και πλέον συνιστά απαραίτητη προϋπόθεση για τη διατήρηση της γονιμότητας.

Προσθέτοντας στη θεωρία του McDonald τα εμπόδια που φράζουν τον δρόμο για μία τέτοια ισότητα ή συμφιλίωση και τα οποία είναι μάλλον ανυπέρβλητα σε κοινωνίες με χαμηλή γονιμότητα, η 'επανάσταση' προς μια τέτοια ισορροπία, αν και βρίσκεται σε εξέλιξη, εντούτοις είναι ημιτελής. Αυτό κατά έναν μεγάλο βαθμό έχει να κάνει με τις ελλιπείς προσαρμογές των ρόλων των ανδρών προς την κατεύθυνση του μοιράσματος περισσότερων ευθυνών για τη μη αμειβόμενη φροντίδα του σπιτιού. Όμως, ο μείζων λόγος για τον οποίο η 'επανάσταση' είναι ανολοκλήρωτη βρίσκεται στην περιορισμένη επίτευξη και αξιοποίηση ευκαιριών από άτομα στις χαμηλότερες εκπαιδευτικές και κοινωνικές/εισοδηματικές βαθμίδες. Ζευγάρια με υψηλή μόρφωση διπλής σταδιοδρομίας με τα δύο μέλη να έχουν καλή και πλήρη απασχόληση στην πραγματικότητα διευρύνουν την εισοδηματική ανισότητα σε σύγκριση με ζευγάρια μόνης σταδιοδρομίας ή μόνους γονείς που είναι άνεργοι, εργαζόμενοι φτωχοί ή/και με μία μόνο πηγή εισοδήματος. Αυτό μπορεί να οδηγήσει σε πώληση της αναπαραγωγικής συμπεριφοράς και των πιθανοτήτων ζωής της επόμενης γενιάς. Και είναι αυτή η τάση της 'ανολοκλήρωτης γυναικείας επανάστασης' που δημιουργεί ανισότητες και ως εκ τούτου ανεπαρκείς επενδύσεις σε ανθρώπινο κεφάλαιο για τα παιδιά. Οι ανισότητες αυτές οδηγούν τον Esping-Andersen (2009) να υποστηρίξει ότι το κράτος πρόνοιας πρέπει να φέρει σε ίσους όρους την επένδυση που αφορά την πρώιμη παιδική ηλικία και συνιστά όντως πρόκληση η παροχή ποιοτικών πολιτικών και υπηρεσιών παιδικής μέριμνας.²²

22. Το κράτος πρόνοιας συνιστά αναπόσπαστο τμήμα της ανάλυσης του Esping-Andersen και εκλαμβάνεται ως βασικό εργαλείο για την επίλυση ανισορροπιών και υπο-βελτιστοποίησης για τη μετάβαση σε μια βιώσιμη ισορροπία στην κοινωνική αναπαραγωγή χωρίς έμφυλη ανισότητα.

Η ουσία του επιχειρήματος του Esping-Andersen (2009, 2016) είναι ότι η χαμηλή γονιμότητα παρουσιάζεται όταν αποτύχει η κοινωνία να προσαρμοστεί στον νέο οικονομικό ρόλο των γυναικών. Η απόφαση απόκτησης παιδιών σήμερα απαιτεί προσαρμογή σε δύο επίπεδα. Πρώτον, το κράτος πρόνοιας πρέπει να προωθήσει φιλικές προς την οικογένεια πολιτικές που επιτρέπουν την ισορροπία μεταξύ εργασιακής και οικογενειακής ζωής. Αυτές οι πολιτικές, ωστόσο, είναι απίθανο να είναι πραγματικά αποτελεσματικές, εάν δεν συνοδεύονται από μια ταυτόχρονη εξισορρόπηση και ισότητα εντός των ζευγαριών. 'Το κλειδί για το τελευταίο είναι ο σχηματισμός μιας κρίσιμης μάζας που προωθεί τη διάδοση της ισότητας των φύλων ως κανόνα' (Esping-Andersen 2016). Η θέση αυτή σημαίνει ότι η σχέση μεταξύ της γονιμότητας και της ισότητας των φύλων είναι μη γραμμική και πιο περίπλοκη. Μπορεί να ακολουθήσει διαχρονικά πορεία που προσομοιάζει με καμπύλη (τύπου-U ή αντίστροφου J): η γονιμότητα αρχικά μειώνεται, καθώς όμως η έμφυλη ισότητα υιοθετείται και εξελίσσεται σταδιακά, η τάση αντιστρέφεται.

Η ανολοκλήρωτη επανάσταση διαγράφεται με περισσότερη σαφήνεια στις χώρες της Νότιας Ευρώπης (Ιταλία, Ισπανία και Ελλάδα), όπου οι περιορισμένες αλλαγές στην ισότητα φύλων μέσα στην οικογένεια ή ευρύτερα στην κοινωνία έχουν προκαλέσει γεννήσεις που κυμαίνονται σε ακραία χαμηλά επίπεδα. Αντιθέτως, στις σκανδιναβικές χώρες και κυρίως στη Σουηδία, η οποία εισήγαγε νωρίς ενεργητικές πολιτικές για την οικογένεια με ουσιαστικές αλλαγές τόσο στα οικογενειακά πρότυπα όσο και στους θεσμούς της κοινωνίας (σύστημα πρόνοιας), παρατηρείται θετική συσχέτιση μεταξύ της απασχόλησης των γυναικών και της γονιμότητας.

Εμπειρική μελέτη των Esping-Andersen και Billari (2015) εκτιμά ότι όντως η σχέση μεταξύ γονιμότητας και ισότητας των φύλων είναι τύπου U. Οι Goldscheider, Bernhardt και Lappégård (2015) κάνουν παρόμοιες εκτιμήσεις με βάση τη θεώρηση της επανάστασης φύλων, τονίζοντας τον ρόλο της ανδρικής συμμετοχής στη φροντίδα των παιδιών και στην οικογενειακή ζωή γενικότερα.

Στην εποχή μας φαίνεται ότι η ‘ισότητα φύλων είναι πλέον η νέα προοπτική πολιτικής υπέρ των γεννήσεων’.²³ Η οικονομία χρειάζεται τις μητέρες να εργάζονται και τις γυναίκες να αποκοτούν παιδιά.²⁴

Οι Goldscheider et al. (2015) και οι Frejka, Goldscheider και Lappegård (2018) μιλούν πάνω στις ίδιες παραδοχές για μια διττή επανάσταση φύλων. Αρχικά, καθώς αυξάνει η συμμετοχή των γυναικών στο εργατικό δυναμικό, οι έμφυλες σχέσεις διαταράσσονται. Η γονιμότητα πλήττεται, καθώς οι γυναίκες καλούνται να συνδυάσουν τις ευθύνες στη δημόσια σφαίρα της εργασίας και στην ιδιωτική σφαίρα της οικογένειας. Ακόμη και αν έχουν μικρά παιδιά, μετά την εργασία προσπαθούν να εκπληρώσουν τις κύριες υποχρεώσεις μέσα στο σπίτι (‘διπλή βάρδια’) με σχετικά ασήμαντη συμμετοχή των συντρόφων τους (Hochschild, Machung 1989). Το δεύτερο μέρος της επανάστασης βασίζεται σε μια νέα κοινωνικοοικονομική πραγματικότητα που αφορά την αυξημένη συμμετοχή των ανδρών στις εργασίες του σπιτιού και τον περιορισμό της πίεσης που έχουν οι γυναίκες. Η εξέλιξη αυτή λειτουργεί θετικά και σταθεροποιεί τις σχέσεις ανάμεσα στα δύο φύλα δημιουργώντας τις δυνατότητες ανάταξης της γονιμότητας (Anderson & Kohler 2015, Esping-Andersen & Billari, 2015, Goldscheider et al. 2015).

Σε συνδυασμό με τα παραπάνω, η βασική παραδοχή της εργασίας έχει ως εξής: η χαμηλότερη συμμετοχή των γυναικών στην αγορά εργασίας και η έλλειψη επίσημων υποδομών παιδικής φροντίδας συνδέονται με την παραδοσιακή αντίληψη για τον ρόλο των γυναικών στην κοινωνία και επηρεάζουν σημαντικά τη γονιμότητα. Η υπόθεση αυτή εξετάζεται εμπειρικά στη βάση νέων σύνθετων δεικτών, οι οποίοι έχουν αναπτυχθεί τα τελευταία χρόνια.

23. Η φράση αποτελεί ελεύθερη μετάφραση και αναφορά που έχει κάνει το 2003 ο βουλευτής και πρώην υπουργός των συντηρητικών David Willetts στο Η.Β. με αφορμή τις πολύ χαμηλές γεννήσεις και τις επικείμενες επιπτώσεις που θέτουν στα συνταξιοδοτικά συστήματα της Ευρώπης. Βλ. <https://www.theguardian.com/society/2003/sep/24/childrenservices.comment>.

24. Στο ίδιο.

Εμπειρικοί σύνθετοι δείκτες και η σχέση τους με τη γονιμότητα

Στην ενότητα αυτή εξετάζεται η συσχέτιση μεταξύ της γονιμότητας και μιας σειράς σύνθετων δεικτών-ισότητας φύλων σε μακρο-επίπεδο. Αν και οι δείκτες αυτοί ενέχουν σοβαρά μεθοδολογικά προβλήματα, έχουν επιλεγεί προσεκτικά και στοχευμένα. Κυρίως πάσχουν από το γεγονός ότι έχουν αναπτυχθεί από διαφορετικούς —ίσως και μη σχετικούς— φορείς και όχι έναν επιτελικό και σχετικό φορέα. Επίσης η τεκμηρίωσή τους είναι σε ορισμένα σημεία γενική ή ατελής. Για παράδειγμα, ο Επιχειροποιημένος Δείκτης Ισότητας των Φύλων (ΕΔΙΦ) περιλαμβάνει τη διάσταση της υγείας, που μάλλον δεν ταιριάζει ούτε και αναφέρεται σε επιμέρους αναλύσεις και προτάσεις για την έμφυλη ισότητα, τουλάχιστον στην Ευρώπη. Ο δείκτης του Ευρωβαρόμετρου, που μετρά τα έμφυλα στερεότυπα, είναι ατεκμηρίωτα απλοποιημένος. Ο δείκτης των φιλικών προς την οικογένεια πολιτικών προτάθηκε από τη UNICEF και μάλλον πάσχει στον τομέα μετρήσεων και επικαιροποίησης των συνιστωσών του, καθιστώντας την ανάλυση από τα αποτελέσματα μάλλον αμφίβολη ή κάπως γενική.

Κατά την άποψή μας οι δείκτες αυτοί εξελίσσονται σε ένα κύμα νεωτερισμού στα πλαίσια ευρωπαϊκών κατευθύνσεων και οδηγιών, όπως π.χ. οι κατευθύνσεις της Λισαβόνας για την παιδική μέριμνα, χωρίς να έχουν κατανοήσει σε βάθος τους προβληματισμούς που καλούνται να εξετάσουν. Το πιο σοβαρό πρόβλημα είναι ότι μερικές φορές διαφέρουν σημαντικά, αμφισβητώντας τη μέτρησή τους και εκφράζοντας την ανάγκη για μια με περισσότερο βάθος σύγκριση και ανάλυση για το τι πραγματικά μετρούν.

Επιλέγουμε, ωστόσο, τη χρησιμοποίησή τους αναζητώντας μια ταξινομική διαδιάστατη διαφοροποίηση μεταξύ των χωρών της Ε.Ε. Ο ένας άξονας-διάσταση θα είναι η γονιμότητα, ενώ ο άλλος άξονας θα είναι κατά περίπτωση ένα σύνθετος δείκτης, που μπορεί φαινομενικά να φαίνεται ότι έχει επιλεγεί *ad hoc*.

Στην πραγματικότητα, όμως, έχει επιλεγεί από πληθώρα άλλων δεικτών, με στόχο να καλύψει μία από τις τρεις σύνθετες διαστάσεις: ισότητα φύλων (δημόσια και ιδιωτική σφαίρα), αντίκτυπος της απόκτησης τέκνων στην απασχόληση ανδρών και γυναικών και ασκούμενες πολιτικές για την οικογένεια. Οι διαστάσεις αυτές έχουν εν πολλοίς περιγραφεί και συνιστούν τη βάση των σύγχρονων δημογραφικών θεωρήσεων που έχουν παρουσιαστεί.

Όπως θα δούμε στη συνέχεια, παρ' όλες τις αδυναμίες και τις ατέλειες οι δείκτες διαχωρίζουν τις χώρες της Ευρώπης και κυρίως δείχνουν την αντίθεση μεταξύ 'Βορρά και Νότου'. Επιπρόσθετα, δείχνουν ότι η νέα δυναμική για την αύξηση της γονιμότητας είναι η ισότητα των φύλων στη δημόσια και ιδιωτική σφαίρα.

Ο Επικαιροποιημένος Δείκτης Ισότητας των Φύλων (ΕΔΙΦ), ο αντίκτυπος της απόκτησης τέκνων στην απασχόληση των φύλων και ο Δείκτης Έμφυλων Στερεοτύπων (ΔΕΣ)

Ο ΕΔΙΦ είναι ένας σύνθετος δείκτης,²⁵ ο οποίος λαμβάνει υπόψη τις κατευθύνσεις και πολιτικές που έχουν θεσμοθετηθεί με στόχο να επιταχυνθεί η διαδικασία επίτευξης της ισότητας φύλων στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Αποτελείται από έξι βασικούς τομείς: εργασία, χρήματα (οικονομικοί πόροι και οικονομική κατάσταση), γνώση, χρόνος, εξουσία και υγεία, οι οποίοι συνθέτουν τον τελικό δείκτη. Υπάρχει ακόμη και η περίπτωση της ανισότητας σε διάφορους τομείς και η βία κατά των γυναικών. Οι τιμές κυμαίνονται μεταξύ 1 (απόλυτη ανισότητα) έως 100 (πλήρης ισότητα).

Με βάση τα στοιχεία του Σχήματος 2 φαίνεται να διαπιστώνονται αρχικά οι εξής βασικές τάσεις:²⁶

25. Δημοσιεύεται από το Ευρωπαϊκό Ινστιτούτο για την Ισότητα των Φύλων, <https://eige.europa.eu/gender-equality-index>.

26. Η πρόοδος σε όλη την Ευρωπαϊκή Ένωση πραγματοποιείται αργά για το 2015, καθώς καταγράφεται βαθμολογία 66,2, όταν το 2005 η αντί-

- Οι χώρες με την υψηλότερη γονιμότητα συνιστούν μια διακριτή ομάδα, καθώς η ισότητα των φύλων καταγράφεται υψηλότερη: οι σοσιαλδημοκρατικές σκανδιναβικές χώρες, αλλά και χώρες όπως το Η.Β., η Ιρλανδία, η Γαλλία, το Βέλγιο και η Ολλανδία.
- Οι χώρες της Νότιας και Ανατολικής Ευρώπης καταγράφουν σχετικά υψηλή έμφυλη ανισότητα, ενώ η γονιμότητα κυμαίνεται κάτω από 1,5 παιδιά ανά γυναίκα. Πιθανώς να κυριαρχεί η ανασφάλεια, η υψηλή ανεργία και το γεγονός ότι πολλά νέα ζευγάρια επιλέγουν τη λύση της αναβολής του γάμου και της απόκτησης παιδιών περιμένοντας βελτίωση του οικονομικού κλίματος.
- Υπάρχει μια σειρά χώρες όπου καταγράφεται υψηλή ανισότητα φύλων με σχετικά υψηλή γονιμότητα (Λετονία, Λιθουανία, Εσθονία και Ρουμανία) η οποία σχετίζεται με τις ιδιαίτερες συνθήκες των χωρών αυτών.²⁷

Τα αποτελέσματα οδηγούν σε μια κεντρική διαπίστωση: η υψηλότερη ισότητα φύλων σε μια κοινωνία σε συνδυασμό με γενναιόδωρα (ή/και καθολικά) μέτρα ενίσχυσης της οικογένειας οδηγούν σε υψηλότερη γονιμότητα. Φαίνεται να υπάρχει σημαντική συσχέτιση ανάμεσα στις δύο μεταβλητές (δείκτης συσχέτισης

στοιχη βαθμολογία ήταν 62,0 κάτι που σημαίνει πως πήρε πανευρωπαϊκά δέκα ολόκληρα χρόνια για να κάνουμε ελάχιστα βήματα σε ό,τι αφορά την ισότητα των δύο φύλων. Το 2015 η Σουηδία είναι πρώτη σε θέματα ισότητας συγκεντρώνοντας 82,6 βαθμούς, ενώ η Ελλάδα βρίσκεται στην τελευταία θέση συγκεντρώνοντας μόλις 50 βαθμούς.

27. Στη Λετονία, για παράδειγμα, το 2010 και το 2011, με την οικονομία σε κακή κατάσταση και τη φτώχεια να αυξάνεται λόγω περικοπών στις δημόσιες δαπάνες, η γονιμότητα σημείωσε χαμηλό ρεκόρ (1,36 και 1,33 παιδιά ανά γυναίκα). Στη συνέχεια, καθώς η οικονομία σημειώνει σχετική ανάκαμψη, ο ΣΔΓ μάλλον έχει εισέλθει σε φάση αναπλήρωσης [catching up effect]. Τα στοιχεία δείχνουν ότι στη Βαλτική οι γειτονικές χώρες της Λετονίας έχουν γίνει αποδέκτες παρόμοιων προκλήσεων. Στη Λιθουανία η γονιμότητα μεταξύ 2008 και 2010 κυμαινόταν μεταξύ 1,45 και 1,5 παιδιά ανά γυναίκα, ενώ η Εσθονία καταγράφει τιμή 1,52 παιδιά ανά γυναίκα το 2013 και 1,58 παιδιά ανά γυναίκα το 2015.

$i=0,62$), αλλά ταυτόχρονα και σαφής ομαδοποίηση ανάλογα με το ισχύον θεσμικό πλαίσιο, το οποίο ακολουθεί την κλασική κατηγοριοποίηση των καθεστώτων πρόνοιας του Esping-Andersen (1990), αλλά και πιο πρόσφατων κατηγοριοποιήσεων που ενσωματώνουν χαρακτηριστικά των καθεστώτων κοινωνικής πρόνοιας των χωρών της Νότιας Ευρώπης²⁸ (με οικογενειακό προσανατολισμό) και των πρώην σοσιαλιστικών χωρών (Mills & Blossfeld 2005).

Επιπρόσθετα, η σημαντικότερη πρόκληση που αντιμετωπίζει η Ευρώπη και κυρίως η Ελλάδα²⁹ είναι η άνιση κατανομή μεταξύ γυναικών και ανδρών του χρόνου που αφιερώνεται για τη φροντίδα εξαρτώμενων ατόμων (π.χ. παιδιών) και τις δραστηριότητες στο σπίτι (Σχήμα 3). Όπως αναφέρεται: 'Ο προσωπικός χρόνος που αφιερώνεται σε ευθύνες φροντίδας έχει σημαντικό αντίκτυπο στις ευκαιρίες απασχόλησης των γυναικών και στην οικονομική τους ανεξαρτησία. Τα ευρήματα επιβεβαιώνουν τη σημασία της λήψης προσφορότερων μέτρων για την επίτευξη ισορροπίας μεταξύ εργασιακής και προσωπικής ζωής γυναικών και ανδρών, όπως είναι η παροχή επαρκών, οικονομικά προσιτών και υψηλής ποιότητας υπηρεσιών φροντίδας για παιδιά και άλλα εξαρτώμενα άτομα, καθώς και οι ευέλικτες εργασιακές ρυθμίσεις'.³⁰

28. Το νοτιοευρωπαϊκό μοντέλο αφορά χώρες (Ελλάδα, Ιταλία, Ισπανία, Πορτογαλία, Κύπρος) που γενικά έχουν αναπτύξει ασθενείς οικογενειακές πολιτικές. Η οικογένεια θεωρείται ότι είναι σε θέση να αναλάβει τη φροντίδα του εαυτού της και το κράτος παίρνει μια πιο ουδέτερη στάση απέναντί της (Blum & Rille-Pfeiffer, 2010: 35). Για τη χώρα μας ειδικότερα αναφέρεται ότι: 'Αυτή τη στιγμή η Ελλάδα έχει ένα από τα χαμηλότερα ποσοστά γυναικείας απασχόλησης στην Ευρωπαϊκή Ένωση και βρίσκεται στην τελευταία θέση του Δείκτη Ισότητας των Φύλων μεταξύ των κρατών-μελών της Ε.Ε. Η κατάσταση είναι ακόμα χειρότερη για τις περιθωριοποιημένες ομάδες, όπως οι μετανάστριες και οι γυναίκες Ρομά'. βλ. <https://www.ohchr.org/Documents/Press/PRGreece12April2019.pdf>.

29. Η οποία με σκορ 50,9 κατατάσσεται στη χαμηλότερη θέση μεταξύ των χωρών της Ε.Ε.-28. Πρώτη είναι η Σουηδία με σκορ 90,9.

30. Βλ. <https://eige.europa.eu/sites/default/files/documents/mh0116023eln.pdf>.

Επιβεβαιώνεται, επομένως, ότι η μητρότητα και οι συνακόλουθες ευθύνες φροντίδας των παιδιών και του σπιτιού αποτελούν πολύ σημαντικούς προσδιοριστές της έμφυλης ανισότητας στην ιδιωτική σφαίρα. Από ό,τι φαίνεται, ωστόσο, τα παιδιά δυσχεραίνουν την πλήρη συμμετοχή των γυναικών στην αγορά εργασίας σε όλα σχεδόν τα κράτη-μέλη. Το 2018 στην Ε.Ε.-28 το ποσοστό απασχόλησης των γυναικών (ηλικίας 20-49 ετών) με ένα παιδί ηλικίας κάτω των 6 ετών ήταν κατά μέσο όρο 10 εκατοστιαίες μονάδες χαμηλότερο από το αντίστοιχο ποσοστό των γυναικών χωρίς παιδιά (Σχήμα 4).³¹ Στην Ουγγαρία, την Τσεχία και τη Σλοβακία ο αρνητικός αντίκτυπος της απόκτησης τέκνων είναι ιδιαίτερα υψηλός (περισσότερες από 40 εκατοστιαίες μονάδες). Απεναντίας, η πατρότητα έχει θετικό αντίκτυπο στη συμμετοχή των ανδρών στην αγορά εργασίας σε όλα τα κράτη-μέλη της Ε.Ε. (+12,4 εκατοστιαίες μονάδες κατά μέσο όρο στην Ε.Ε.-28).

Οι διαφορές στην απασχόληση μεταξύ των γονέων και των μη γονέων παραμένουν μόνιμες στην πάροδο του χρόνου. Οι Mills et al. (2013) συμπεραίνουν ότι οι ευθύνες φροντίδας των παιδιών είναι ο βασικός λόγος για τις διαφορές στα ποσοστά απασχόλησης ανδρών και γυναικών, με τις γυναίκες πιο συχνά να μην εργάζονται για να φροντίζουν τα παιδιά.

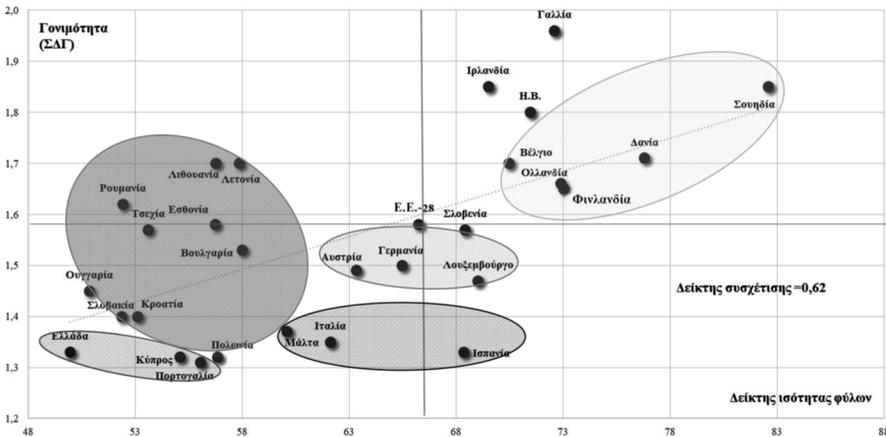
Εξάλλου, με βάση τον σύνθετο Δείκτη Έμφυλων Στερεοτύπων (ΔΕΣ),³² που δημοσιεύεται σε ειδικό τεύχος του Ευρω-

31. Σε Κροατία, Ελλάδα, Σλοβενία, Σουηδία και Πορτογαλία η μητρότητα αντιθέτως συσχετίζεται με αύξηση της απασχόλησης των γυναικών.

32. Ο δείκτης συντίθεται στη βάση τεσσάρων ερωτήσεων: 'Είναι αποδεκτό για τους άνδρες να κλαίνε'; 'Οι γυναίκες είναι πιθανότερο από τους άνδρες να λαμβάνουν αποφάσεις με βάση τα συναισθήματά τους;'; 'Ο σημαντικότερος ρόλος του άνδρα είναι να κερδίζει χρήματα' και 'Ο σημαντικότερος ρόλος της γυναίκας είναι να φροντίζει το σπίτι και την οικογένεια'. Σε κάθε απάντηση δόθηκε ένα σκορ από 0-5, όπου το 5 δηλώνει 'μεγάλη συμφωνία' με το στερεότυπο. Υπολογίστηκε έτσι μια μέση τιμή για κάθε χώρα, όπου όσο μεγαλύτερος ο αριθμός/σκορ, τόσο ισχυρότερη η αποδοχή των στερεοτύπων του φύλου. Οι ερωτηθέντες στη Βουλγαρία έχουν

βαρόμετρο αφιερωμένο στην ισότητα των φύλων, διαπιστώνεται ότι σε ορισμένες χώρες αμφισβητούνται τα στερεότυπα των φύλων, π.χ. Σουηδία, Δανία και Ολλανδία, και αυτό συνάδει με υψηλή γονιμότητα. Αντίθετα, σε χώρες όπου επικρατούν έμφυλα στερεότυπα η γονιμότητα είναι χαμηλή (Σχήμα 5).

Η χώρα μας φαίνεται να υστερεί στο κομμάτι των δικαιωμάτων των γυναικών σε σχέση με άλλες χώρες στην Ευρωπαϊκή Ένωση παρά το ισχύον νομοθετικό και πολιτικό πλαίσιο.³³ Επιπλέον, τα κοινωνικά στερεότυπα για τους έμφυλους ρόλους συνεχίζουν να επικρατούν, με τη γυναίκα να αναλαμβάνει την κύρια φροντίδα των παιδιών και του σπιτιού. Η κατάσταση φαί-

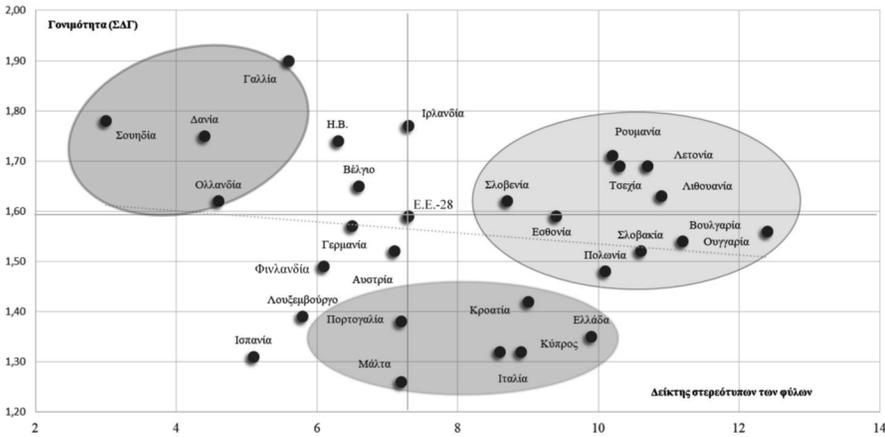

Σχήμα 2. Γονιμότητα και δείκτης ισότητας φύλων στις χώρες της E.E., 2015

Πηγή: Eurostat και European Institute for Gender Equality (EIGE).

υψηλά στερεότυπα βάσει του φύλου (12,4), ακολουθούμενοι από τους ερωτηθέντες στην Ουγγαρία (11,3) και τη Λιθουανία (10,9). Η Ελλάδα σημείωσε σκορ 9,9, ενώ η κλίση γύρω από την αποδοχή στερεοτύπων φύλων είναι χαμηλότερη μεταξύ των ερωτηθέντων στη Σουηδία (3,0), στη Δανία (4,4) και την Ολλανδία (4,6).

33. Λόγω διακρίσεων, του παρατεταμένου αντίκτυπου της κρίσης και των μέτρων λιτότητας κ.ά.

Σχήμα 5. Δείκτης έμφυλων στερεότυπων και γονιμότητα σε χώρες της E.E.-28, 2017

Πηγή: Eurostat και Special Eurobarometer 465, Gender Equality 2017.

νεται να δυσχεραίνεται από ελλείψεις θέσεων σε δημόσιους παιδικούς σταθμούς και τις περικοπές των κοινωνικών δαπανών.³⁴

*Οι σύγχρονες πολιτικές για την οικογένεια:*³⁵
πολυδιάστατες, φιλικές και με παράδοξες απολήξεις

Τις τελευταίες δεκαετίες το επίκεντρο των μεταρρυθμίσεων της οικογενειακής πολιτικής έχει μετατοπιστεί στην επέκταση των συστημάτων γονικής άδειας και στην παροχή υπηρεσιών φρο-

34. Βλ. <https://www.tovima.gr/2019/04/12/society/oie-agnosti-ennoia-i-isotita-ton-dyo-fylon-stin-ellada/>

35. Σε αντιστοίχιση με τα θεωρητικά πρότυπα τα μέτρα στήριξης της οικογένειας διακρίνονται σε δύο ευρείες κατηγορίες: τα χρηματικά και τα θεσμικά. Τα πρώτα αφορούν κυρίως τα οικογενειακά επιδόματα (τέκνου, μητρότητας, αμειβόμενη γονική άδεια με το ποσοστό αναπλήρωσης του μισθού, επίδομα ανατροφής παιδιού και συμπληρωματικό επίδομα για πολυμελείς οικογένειες σε ορισμένες ευρωπαϊκές χώρες, το πρόσθετο επίδομα

ντίδας των παιδιών (Gauthier 2002, 2007, Esping-Andersen 2009, 2016, Matysiak & Vignoli 2013, Neyer & Andersson 2008, PERFAR 2017). Αντί μεταβιβαστικών πληρωμών/επιδομάτων, οι νέες αυτές οικογενειακές πολιτικές αποσκοπούν στη μείωση του κόστους ευκαιρίας της ανατροφής και φροντίδας του παιδιού (Gauthier 2007). Ο σκληρός τους πυρήνας είναι οι γονικές άδειες μετ' αποδοχών (με υποχρέωση χρήσης και από τους δύο γονείς), οι οποίες είναι συνδεδεμένες με τα επίπεδα των μισθών. Με τον τρόπο αυτόν λαμβάνονται υπόψη κατά έναν βαθμό οι περιφερειακές διακυμάνσεις του κόστους ζωής. Επιπλέον, επειδή πολλά προγράμματα γονικής άδειας εγγυώνται ότι μετά τη λήψη άδειας ο γονέας μπορεί να επιστρέψει στη προηγούμενη του/της δουλειά, οι αβεβαιότητες περιορίζονται. Ταυτόχρονα, παρατηρείται βελτίωση της πρόσβασης, της ποιότητας και της οικονομικής προσιτότητας στη δημόσια υποστηριζόμενη παιδική φροντίδα, η οποία μετριάζει περαιτέρω το κόστος ευκαιρίας.

Αυτές οι σύγχρονες πολιτικές καλύπτουν σε πολλές χώρες άτομα και της μεσαίας εισοδηματικής τάξης παρέχοντας καλύτερη υποστήριξη για οικογένειες όπου και οι δύο σύζυγοι εργάζονται και έχουν εισοδήματα. Ίσως για αυτόν τον λόγο αποδυναμώνουν ή ακόμη και αντιστρέφουν την αρνητική σχέση με-

ανάπηρου παιδιού, το επίδομα για τις μονογονεϊκές οικογένειες, το επίδομα στέγης για τις οικογένειες με χαμηλά εισοδήματα, κλιμακούμενο ανάλογα με τον αριθμό των παιδιών κ.ά.), τα κίνητρα για την απόκτηση παιδιού/παιδιών και τις φορολογικές ελαφρύνσεις (απαλλαγή των οικογενειακών επιδομάτων από την καταβολή φόρου, τη μείωση φόρου, τη μείωση του φορολογητέου εισοδήματος ανάλογα με τον αριθμό των παιδιών, φορολογικές ελαφρύνσεις για τις μονογονεϊκές οικογένειες, την πίστωση φόρου και την αφαίρεση της δαπάνης για τη φύλαξη παιδιών προσχολικής ηλικίας κ.ά.). Τα δεύτερα αφορούν κυρίως την προστασία της μητρότητας, τις άδειες από την εργασία για οικογενειακούς λόγους (μετά ή άνευ αποδοχών-γονική άδεια, οικογενειακή άδεια, 'διακοπή σταδιοδρομίας' με διασφαλισμένη τη θέση εργασίας, άδεια γάμου, άδεια για την απώλεια συγγενικού προσώπου, τις πολιτικές συμφιλίωσης οικογένειας-εργασίας/ευέλικτα ωράρια και μορφές εργασίας, δωρεάν ή επιδοτούμενη μέριμνα για παιδιά προσχολικής ηλικίας, κατασκηνώσεις, υπηρεσίες προς τα νοικοκυριά κ.ά.) και την παροχή υπηρεσιών φύλαξης και φροντίδας για τα παιδιά.

ταξύ εισοδήματος-απασχόλησης των γυναικών και γονιμότητας, υπό την προϋπόθεση ότι υποστηρίζονται παράλληλα αλλαγές στους ρόλους των δύο φύλων συμβάλλοντας σε υψηλότερο βαθμό ισότητας (de Meester & van Ham 2009, Neyer & Andersson 2008, Esping-Andersen & Billari 2015).

Επιπρόσθετα, φαίνεται ότι η μεγαλύτερη συμμετοχή των πατέρων στην παιδική φροντίδα έχει θετικά αποτελέσματα για τις γυναίκες. Η αναγνώριση από τους εργοδότες ότι τόσο οι μητέρες όσο και οι πατέρες αναλαμβάνουν τις ευθύνες φροντίδας του παιδιού μπορεί να οδηγήσει σε βελτιωμένη ισότητα των φύλων στην αγορά εργασίας. Όταν οι πατέρες παίρνουν άδεια για να φροντίζουν τα παιδιά, π.χ. σε περίπτωση που ένα παιδί είναι άρρωστο, η ευελιξία στον χώρο εργασίας σταματά να αποτελεί 'θέμα της μητέρας'. Γίνεται μια επιτακτική ανάγκη και θέμα που αφορά πλέον και τους άνδρες.³⁶ Αυτή η περισσότερη ισότητα των επαγγελματικών και οικογενειακών ευθυνών έχει με τη σειρά της θετικό αντίκτυπο στην ισορροπία μεταξύ επαγγελματικής και προσωπικής ζωής στις οικογένειες.

Στο σύγχρονο αυτό πλέγμα οικογενειακών πολιτικών παρατηρείται χωρο-χρονική διακύμανση. Οι χώρες της Βόρειας και της Δυτικής Ευρώπης προπορεύονται στην εφαρμογή και υλοποίηση των σύγχρονων αυτών πολιτικών, ενώ οι χώρες της Κεντρικής-Δυτικής, της Ανατολικής και της Νότιας Ευρώπης υστερούν σημαντικά (Gauthier 2002, PERFAR 2017, Thévenon 2011). Ειδικά στη Νότια Ευρώπη οι πολιτικές εξακολουθούν να είναι

36. Τα δεδομένα από διάφορες χώρες δείχνουν σαφώς ότι τα πιο επιτυχημένα καθεστώτα γονικής άδειας λειτουργούν όταν οι νομικές διατάξεις ενθαρρύνουν τους άνδρες να κάνουν χρήση του δικαιώματος που τους παρέχει η νομοθεσία. Για παράδειγμα, όταν η γονική άδεια λειτουργεί σε διχοτομική βάση 'χρήσης ή απώλειας', περισσότεροι πατέρες θα λαμβάνουν γονική άδεια γιατί, όταν δεν το κάνουν, τα παιδιά τους θα περνούν λιγότερο χρόνο και με τους δύο γονείς. Αντίθετα, σε χώρες όπου εφαρμόζονται πολιτικές οι οποίες ενισχύουν παραδοσιακές οικογένειες και ρόλους φύλων (μέχρι πρόσφατα σε Γερμανία και Αυστρία) ενυπάρχει ο φόβος παγίδας της πολιτικής για την οικογένεια: αλλάζει το ημερολόγιο των γεννήσεων, αλλά όχι η τελική ένταση της γονιμότητας.

κατακερματισμένες και δεν είναι αποτελεσματικές για να μετριάσουν την αβεβαιότητα της συμφιλίωσης οικογένειας και απασχόλησης. Ούτε τα θέματα ισότητας στην ιδιωτική και δημόσια σφαίρα έχουν εξελιχθεί ικανοποιητικά. Ακόμη και σε ζευγάρια διπλής σταδιοδρομίας, η γυναίκα προσφέρει περισσότερο στη φροντίδα του σπιτιού. Σε αντίθεση, ο Esping-Andersen (2009, 2016) μιλά για ‘αρρενοποίηση’ των γυναικών σε χώρες όπως οι σκανδιναβικές, υπονοώντας την ισότητα μεταξύ φύλων στη δημόσια και ιδιωτική σφαίρα. Σε γενικές γραμμές φαίνεται ότι το θέμα της γονικής άδειας και της ισότητας των φύλων εκλαμβάνονται ως ταυτολογία.³⁷

Οι εξελίξεις αυτές κάθε άλλο παρά είναι γενικότερα αποδεκτές. Στοιχεία και γεγονότα από μελέτες της Ευρωπαϊκής Επιτροπής διαπιστώνουν ότι οι γενικευμένες-καθολικές προνοιακές πολιτικές δημιουργούν επίσης κίνητρα να εργάζονται οι γυναίκες με καθεστώς μερικής απασχόλησης. Για παράδειγμα, η γενναιόδωρη γονική άδεια (με αποδοχές) είναι πιθανό να κάνει την ολιγόωρη απασχόληση ελκυστικότερη για τις γυναίκες, αν και περιορίζονται οι ευκαιρίες και οι δυνατότητές τους να καταλάβουν κορυφαίες διευθυντικές/διοικητικές θέσεις. Φαίνεται, επίσης, ότι σε ορισμένες χώρες οι γυναίκες επιλέγουν να εργαστούν σε θέσεις που τους επιτρέπουν την ευελιξία, έτσι ώστε να μπορούν οι ίδιες να φροντίζουν τα παιδιά τους. Σε αυτές τις περιπτώσεις οι υφιστάμενες μισθολογικές διαφορές αντικατοπτρίζουν ατομικές επιλογές και όχι διακρίσεις από την πλευρά των εργοδοτών. Αυτό το τμήμα του μισθολογικού χάσματος συναντάται σε κάθε χώρα, συμπεριλαμβανομένων και των σκανδιναβικών.³⁸ Στην πραγματικότητα οι έρευνες δείχνουν ότι το χά-

37. Οι Mätzke και Ostner (2010), αναφέρονται στις πολιτικές που εφαρμόζονται στην Ευρώπη με όρους όπως ‘σκανδιναβοποίηση’ ή ‘το τέλος του ματερναλισμού’ (ελεύθερη μετάφραση των όρων ‘Scandinavization’ και ‘end of maternalism’)].

38. Το κράτος πρόνοιας άθελά του κρατά πίσω τις γυναίκες. Στη βιβλιογραφία η τάση αυτή αναφέρεται ως ‘σκανδιναβικό παράδοξο’ (Kleven, Landais, Sogaard 2018). Βλ. επίσης: <http://nordicparadox.se>.

σμα είναι μεγαλύτερο στις ευρωπαϊκές χώρες με υψηλά επίπεδα κοινωνικών δαπανών.³⁹

Οι Kleven, Landais και Sogaard (2018) με δεδομένα για τη Δανία διαπιστώνουν ότι, ενώ η ανισότητα των φύλων στην εκπαίδευση έχει μειωθεί ριζικά κατά τα τελευταία τριάντα χρόνια, ένα σημαντικό ποσοστό έμφυλης ανισότητας στις αποδοχές/μισθούς παραμένει, ενώ η διαδικασία σύγκλισης φαίνεται να έχει επιβραδυνθεί.⁴⁰ Θεωρούν ότι το μισθολογικό χάσμα μεταξύ ανδρών και γυναικών οφείλεται σχεδόν αποκλειστικά στην απόκτηση παιδιών. Μετά από δεκαετίες προσπαθειών για τη δημιουργία ισότητας μέσω της νομοθεσίας για τις ίσες ευκαιρίες, των πολιτικών παιδικής μέριμνας και της γονικής άδειας και την προστασία μη απώλειας της θέσης εργασίας, οι γυναίκες ακόμη και σήμερα πλήττονται δυσανάλογα σε σύγκριση με τους άνδρες.

Πρόσφατη έρευνα από τη UNICEF (2019)⁴¹ υπογραμμίζει τις διαφορετικές επιδόσεις των κρατών μελών της Ε.Ε. στον τομέα της πολιτικής για την οικογένεια με έμφαση σε δύο βασικές διαστάσεις: α) τις γονικές άδειες και β) τη φροντίδα και εκπαίδευση παιδιών σε προσχολική ηλικία.⁴² Για την αξιολόγηση της κατάστασης που επικρατεί σε κάθε χώρα η έρευνα χρησιμοποιεί τέσσερις χαρακτηριστικούς δείκτες:

39. Σε γενικές γραμμές ο σχεδιασμός των συστημάτων φορολόγησης και οι κοινωνικές παροχές μπορούν να επηρεάσουν τόσο την απόφαση συμμετοχής στην αγορά εργασίας όσο και τον αριθμό των ωρών εργασίας.

40. Βλ. επίσης Blau και Kahn 2018.

41. Η οποία διεξήχθη από τους Chzhen, Y., Gromada A., Rees G. (2019). Βλ. <https://www.europeandatajournalism.eu/eng/News/Data-news/Family-friendly-policies-in-the-EU-an-overview>.

42. Σύμφωνα με όσα έχουν αναφερθεί, το μεγάλο ενδιαφέρον για την προσχολική φροντίδα και αγωγή οφείλεται: α) στην ανάγκη αύξησης της συμμετοχής των γυναικών στην αγορά εργασίας και την παραγωγική διαδικασία· β) στον συνδυασμό των επαγγελματικών και οικογενειακών ευθυνών σε μια πιο δίκαιη βάση, ειδικά για τις γυναίκες· γ) στην αντιμετώπιση των δημογραφικών προβλημάτων (ειδικότερα τη γήρανση του πληθυσμού και τη μείωση των γεννήσεων)· και δ) στην ανάγκη βελτίωσης των συνθηκών διαβίωσης των παιδιών.

- τη διάρκεια της άδειας με αποδοχές⁴³ για τις μητέρες⁴⁴
- τη διάρκεια της άδειας με αποδοχές που προορίζεται ειδικά για τους πατέρες⁴⁵
- το ποσοστό των παιδιών ηλικίας κάτω των τριών ετών σε δομές-υπηρεσίες φροντίδας παιδιών⁴⁶

43. Η άδεια μητρότητας με αποδοχές για τις μητέρες ξεκινά συνήθως λίγο πριν από τον τοκετό. Τείνει να είναι σύντομη, κατά μέσο όρο 18 εβδομάδες μεταξύ των χωρών του ΟΟΣΑ και 22 εβδομάδες σε όλη την Ε.Ε. το 2016. Σε ορισμένες χώρες δίδεται το 100% στις μητέρες στη βάση των αποδοχών τους έως κάποιο μέγιστο όριο, ενώ σε άλλες περιπτώσεις δεν υπάρχει όριο (UNICEF 2019).

44. Η γονική άδεια, η οποία συνήθως ακολουθεί την άδεια μητρότητας, τείνει να καλύπτει μεγαλύτερη χρονική διάρκεια, αλλά με χαμηλότερη οικονομική γενναιοδωρία. Για παράδειγμα, οι εργαζόμενες γυναίκες με μέσες αποδοχές στην Εσθονία μπορεί να πάρουν άδεια από την εργασία τους (που προστατεύεται από τον νόμο) λόγω της γέννησης ενός παιδιού και συνεχίζουν να λαμβάνουν πλήρη μισθό, έως ότου το παιδί γίνει 18 μηνών (20 εβδομάδες πλήρως αμειβόμενης άδειας μητρότητας συν τις πρώτες 62 εβδομάδες της γονικής άδειας που πληρώνονται μέχρι κάποιο ανώτατο όριο). Η πληρωμή στη συνέχεια μειώνεται σε 38 ευρώ τον μήνα μέχρι το τέλος της γονικής άδειας, γύρω στα τρίτα γενέθλια του παιδιού.

45. Για να αυξηθεί το ποσοστό της απασχόλησης των γυναικών και κυρίως των νέων μητέρων η Ευρωπαϊκή Επιτροπή έθεσε το 2002 ως στόχο τη βελτίωση της παροχής κατάλληλης, προσιτής και υψηλής ποιότητας υπηρεσιών/υποδομών παιδικής μέριμνας για τα παιδιά που δεν είναι ακόμη σε ηλικία υποχρεωτικής εκπαίδευσης: 'Τα κράτη-μέλη θα πρέπει να εξαλείψουν τα αντικίνητρα στη συμμετοχή των γυναικών στην εργασία και να επιδιώξουν, λαμβάνοντας υπόψη τη ζήτηση για βρεφονηπιακή φροντίδα και σύμφωνα με τα εθνικά συστήματα, την παροχή έως το 2010 βρεφονηπιακής φροντίδας για το 90% τουλάχιστον των παιδιών μεταξύ της ηλικίας των τριών ετών και της ηλικίας υποχρεωτικής σχολικής φοίτησης και για το 33% τουλάχιστον των παιδιών ηλικίας κάτω των τριών ετών'. Ο ευρωπαϊκός πυλώνας των κοινωνικών δικαιωμάτων, ο οποίος εγκρίθηκε από τα κράτη-μέλη στις 17/11/2017, επιβεβαίωσε τη σημασία των επίσημων δομών παιδικής φροντίδας. Ο 'κοινωνικός πίνακας αποτελεσμάτων', που συνοδεύει τον πυλώνα, παρακολουθεί την εφαρμογή της αρχής 11, η οποία αφορά την παιδική φροντίδα, ιδίως για παιδιά κάτω των 3 ετών.

- το ποσοστό των παιδιών μεταξύ των τριών ετών και της ηλικίας υποχρεωτικής σχολικής φοίτησης σε δομές προσχολικής-παιδικής φροντίδας.⁴⁶

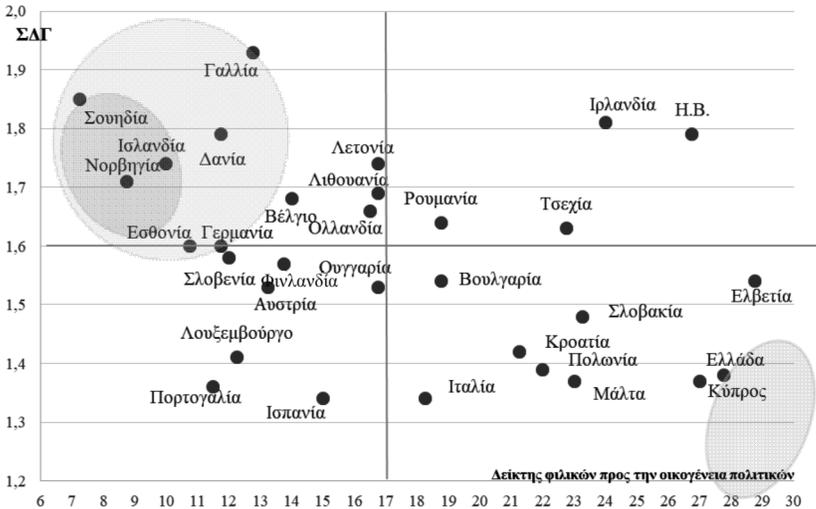
Εξετάζοντας το μέσο σκορ που λαμβάνουν οι διάφορες χώρες,⁴⁷ φαίνεται ότι η Σουηδία, η Νορβηγία και η Ισλανδία καταλαμβάνουν τις τρεις πρώτες θέσεις στη (μέση) βαθμολογία της εφαρμογής των φιλικών προς την οικογένεια πολιτικών (Σχήμα 6). Οι ίδιες χώρες κατατάσσονται στις τρεις κορυφαίες θέσεις μεταξύ των 31 χωρών αναφορικά με τη διάρκεια της άδειας με αποδοχές που ισχύει αποκλειστικά για τους πατέρες και το ποσοστό των παιδιών ηλικίας κάτω των τριών ετών σε κέντρα παιδικής μέριμνας. Σε κοντινή απόσταση είναι και χώρες όπως η Γαλλία ή η Δανία, οι οποίες καταγράφουν όπως και οι προηγούμενες υψηλή γονιμότητα.

46. Σε πρόσφατη έκθεση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής (2018) σχετικά με τους στόχους της Βαρκελώνης αναφέρεται ότι για πρώτη φορά από τότε που η Ευρωπαϊκή Επιτροπή άρχισε να παρακολουθεί την πρόοδο στους στόχους παιδικής φροντίδας, έχει επιτευχθεί στόχος για τα παιδιά ηλικίας από 0 έως 3 ετών στην Ε.Ε.-28 (32,9% το έτος 2016, έναντι 29% το 2011). Χώρες όπως η Δανία, η Ολλανδία, η Πορτογαλία, το Λουξεμβούργο και η Σουηδία ξεπερνούν το 50%, ενώ στην Ελλάδα καταγράφεται πολύ χαμηλό ποσοστό. Αντίστοιχα το 86,3% των παιδιών ηλικίας από 3 ετών έως την ηλικία υποχρεωτικής σχολικής φοίτησης συμμετείχαν σε επίσημη παιδική φροντίδα ή παρακολουθούσαν προσχολική εκπαίδευση στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Σε αυτή την περίπτωση δεν έχει καλυφθεί ο στόχος της Βαρκελώνης (90%), αν και σε σύγκριση με το 2011 (83%) υπάρχει ουσιαστική πρόοδος. Το Βέλγιο, η Σουηδία, η Δανία, η Ισπανία, η Γαλλία, η Ολλανδία, η Ιρλανδία, η Εσθονία, η Ιταλία, η Πορτογαλία, η Γερμανία και η Σλοβενία ήταν οι χώρες που ξεπέρασαν τον στόχο, ενώ τα υπόλοιπα κράτη-μέλη βρίσκονται κάτω από το όριο του 90%.

47. Η γενική κατάταξη της κάθε χώρας βασίζεται στον μέσο όρο της τάξης που καταλαμβάνει για κάθε έναν από αυτούς τους τέσσερις δείκτες. Συνολικά είναι 31 χώρες της Ευρώπης, επομένως το εύρος των τιμών κυμαίνεται μεταξύ 1-31. Όσο πλησιέστερα στη μονάδα είναι η τιμή του δείκτη τόσο πιο φιλικές είναι οι πολιτικές για την οικογένεια και το παιδί. Με βάση τα δεδομένα του 2016 στο ένα άκρο βρίσκεται η Σουηδία (με μέση τιμή 7,25) και στο άλλο άκρο η Ελλάδα (με μέση τιμή 27,75).

Στον αντίποδα βρίσκονται χώρες της Νότιας Ευρώπης με τις χειρότερες μέσες συνολικές τιμές του δείκτη (Ελλάδα και Κύπρος), αλλά και η Ελβετία. Η Τσεχική Δημοκρατία, η Πολωνία και η Σλοβακία παρέχουν γενναιόδωρες άδειες για τις μητέρες, αλλά τοποθετούνται χαμηλά στη συνολική κατάταξη, επειδή έχουν χαμηλό βαθμό πρόσβασης σε υπηρεσίες για παιδιά σε προσχολική εκπαίδευση.

Σε γενικές γραμμές τα αποτελέσματα λειτουργούν επιβεβαιωτικά. Οι φιλικές προς την οικογένεια πολιτικές ενισχύουν τη γονιμότητα. Θα συμπληρώναμε, επίσης, ότι αυτό ισχύει κυρίως για χώρες με υψηλό βαθμό επίτευξης ισότητας και στην ιδιωτική σφαίρα.⁴⁸

Σχήμα 6. Δείκτης φιλικών προς την οικογένεια πολιτικών και γονιμότητα σε χώρες της Ευρώπης, 2016

Πηγή: Chzhen Y., Gromada A., Rees G. (2019).

48. Σύγκριση με βασικές υποθέσεις και παραδοχές των θεωρητικών απόψεων του McDonald και του Esping-Andersen.

Η κατάργηση των δεικτών γονιμότητας στην Ελλάδα

Στην Ελλάδα με βάση τα διαθέσιμα στοιχεία διαπιστώνεται ότι από το 1987 μέχρι σήμερα (πάνω από 30 χρόνια, δηλαδή) η γονιμότητα κυμαίνεται κάτω από 1,5 παιδιά/γυναίκα. Ο ΣΔΓ⁴⁹ έχει μάλιστα περάσει κάτω από το όριο των 1,3 παιδιών ανά γυναίκα, το οποίο χαρακτηρίζεται ως επίπεδο ακραίας χαμηλής γονιμότητας (Σχήμα 7).⁵⁰ Με βάση την αυξητική τάση του δείκτη

49. Δίνει τον μέσο αριθμό παιδιών που πιθανώς θα έχει μία γυναίκα, υπό την προϋπόθεση ότι τα τρέχοντα ειδικά ποσοστά της κατά ηλικία γονιμότητας θα παραμένουν σταθερά για τουλάχιστον 35 χρόνια. Η υπόθεση αυτή της αμετάβλητης γονιμότητας για τόσο μεγάλο χρονικό διάστημα δεν είναι ρεαλιστική: στην πράξη η γονιμότητα κυμαίνεται και επηρεάζεται από τις φάσεις του οικονομικού κύκλου. Μάλλον ο δείκτης παρέχει μια στιγμιαία προβολή του τι μπορεί να υπονοούν και τι επιπτώσεις μπορεί να έχουν οι τρέχουσες συνθήκες της γονιμότητας. Πρόκειται για ένα δείκτη ασταθή με υψηλή ευαισθησία σε αλλαγές του χρονισμού των γεννήσεων [postponement, catch-up effects]. Πράγματι, υπάρχουν μειονεκτήματα στη χρήση του ΣΔΓ για συγκριτικές αναλύσεις. Τυχόν αλλαγές μπορεί να αφορούν μια αλλαγή στο μέγεθος της οικογένειας ή/και μια αλλαγή στον χρονισμό/ημερολόγιο των γεννήσεων. Όταν έχουμε τον συνολικό αριθμό παιδιών που τελικά αποκτούν οι γυναίκες μπορούμε να έχουμε αξιόπιστες συγκρίσεις, αλλά αυτό καθίσταται εφικτό μόνο όταν οι γυναίκες έχουν φτάσει στο τέλος της αναπαραγωγικής τους ζωής. Αλλαγές στην κατανομή των γεννήσεων κατά σειρά γέννησης δείχνουν επίσης μεταβολές στις τάσεις της γονιμότητας, δεδομένου ότι η μείωση του μεγέθους της οικογένειας σχετίζεται με μείωση της αναλογίας των γεννήσεων υψηλότερης τάξης. Ωστόσο, και σε αυτή την περίπτωση υπάρχει ευαισθησία στον χρονισμό των γεννήσεων. Μια πιο προσεκτική ματιά στο ημερολόγιο των γεννήσεων είναι απαραίτητη για την κατανόηση της συμπεριφοράς της γονιμότητας και τις μεταβολές της στην πάροδο του χρόνου.

50. Σύμφωνα με τους Harper και Hablin (2014) και τους Kohler et al. (2002), αν η γονιμότητα μειωθεί κάτω από ένα συγκεκριμένο επίπεδο (1,5 παιδιά ανά γυναίκα) και μείνει κάτω από αυτό για παρατεταμένο χρονικό διάστημα, προκαλείται ένα αυτοτροφοδοτούμενο καθεστώς μεταβολής (Παγίδα Χαμηλής Γονιμότητας) που είναι δύσκολο να αντιστραφεί. Αυτό αποδίδεται σε έναν συνδυασμό δημογραφικών (ολόένα και μικρότερος

μέσης ηλικίας γυναικών στην απόκτηση πρώτου τέκνου (από 26 έτη το 1992 ανέρχεται σε 30,4 έτη το 2017), παρέχεται μία πρώτη και βασική ένδειξη της αναβολής της γονιμότητας [tempo effect].

Γενικά η πτωτική τάση του ΣΔΓ αναδύεται ως ένας συνδυασμός του υψηλού ποσοστού αναβολής της τεκνοποίησης και του αντίστοιχα χαμηλού επιπέδου δεύτερων και υψηλότερων τάξεων γεννήσεων (Σχήματα 7-8). Για παράδειγμα, το 2017 στην Ελλάδα είχαμε τιμή του ΣΔΓ 1,35 παιδιά ανά γυναίκα, ενώ περίπου το 48% καταλάμβαναν οι πρώτες γεννήσεις με σημαντικά χαμηλότερα ποσοστά στις υπόλοιπες σειρές των γεννήσεων. Σε γενικές γραμμές λόγω της εξέλιξης αυτής η χαμηλή και η ακραία χαμηλή γονιμότητα παρατηρούνται και συνυπάρχουν με την τελική ατεκνία.⁵¹ Είναι, όμως, οι δεύτερες κ.ο.κ. γεννήσεις οι οποίες μπορούν να ανατρέψουν καθοριστικά την πτωτική πορεία του δείκτη (Kohler, Billari & Ortega 2002).

Γενικά η τάση της γονιμότητας πριν από το ξεκίνημα της κρίσης, το 2008, ήταν ανοδική [fertility rebound], αν και δεν πρόλαβε να ξεπεράσει το όριο των 1,5 παιδιών ανά γυναίκα. Είναι πολύ νωρίς για να γνωρίζουμε με ακρίβεια αν η γονιμότητα στην Ελλάδα θα ανακτηθεί και μέχρι ποιο επίπεδο.

Από τα στοιχεία των Σχημάτων 7-9 φαίνεται ότι πράγματι η ύφεση είναι εντονότερη και σχετίζεται περισσότερο με τη μείωση της γονιμότητας που παρατηρείται μεταξύ των νεότερων γυναικών (μέχρι 30 ετών), που πιθανώς να έχουν την άνεση

αριθμός γυναικών θα αποφέρει διαδοχικές λιγότερες γεννήσεις μελλοντικά), κοινωνιολογικών (η μείωση πιθανά να προέρχεται από αλλαγές στις προτιμήσεις οι οποίες έχουν επηρεαστεί από την αυξημένη έκθεση στην πολύ χαμηλή γονιμότητα) και οικονομικών παραγόντων (το σχετικό εισόδημα των ζευγαριών δεν είναι συγκριτικά χαμηλότερο από ό,τι είχαν οι γονείς τους) (Lutz & Skirbekk 2005, Lutz, Skirbekk & Testa 2007).

51. Σύμφωνα με στοιχεία του ΟΟΣΑ, στην Ελλάδα οι γυναίκες που γεννήθηκαν το 1965 είχαν τελική γονιμότητα 1,72 παιδιά ανά γυναίκα και τελική ατεκνία 16,3%. Οι αντίστοιχες τιμές για τη Σουηδία ήταν και στις δύο περιπτώσεις καλύτερες (1,92 παιδιά ανά γυναίκα και ποσοστό τελικής ατεκνίας 12,9%).

της αναβολής μέχρι να καλυτερέψουν οι οικονομικές συνθήκες. Αντίθετα, οι μεγαλύτερες γυναίκες είναι λιγότερο πιθανό να αναβάλουν τη γονιμότητα λόγω της οικονομικής συγκυρίας. Είναι η μόνη ηλικιακή ομάδα που έχει δείξει συνεπή σταθερότητα ή/και αύξηση της γονιμότητας τα τελευταία χρόνια. Πράγματι, το Σχήμα 7 και το Σχήμα 9 δείχνουν την αυξανόμενη σημασία της γονιμότητας σε ηλικίες γυναικών άνω των 30 ετών στην Ελλάδα. Όπως διαπιστώνεται, η ποσοστιαία συμμετοχή τους ακολουθεί αυξητική τάση, ενώ για τις γυναίκες κάτω των 30 ετών η τάση της γονιμότητας είναι αντίστροφη.⁵²

Ένα από τα αποτελέσματα της ακραία χαμηλής γονιμότητας,⁵³ το οποίο είναι ζωτικής σημασίας για τη δημογραφική ανάπτυξη της Ελλάδας, είναι η αρνητική δυναμική (ή ορμή)⁵⁴ του πληθυσμού της – δηλαδή, η συνεχιζόμενη μείωση του πληθυσμού ακόμη και αν η γονιμότητα εξελισσόταν με κατεύθυνση το επίπεδο ανανέωσης των γενεών.⁵⁵ Σύμφωνα με εκτιμήσεις ο πληθυσμός της Ελλάδας έχει περάσει στη φάση αρνητικής πληθυσμιακής ορμής ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 (Σχήμα 10).⁵⁶ Στις μελλοντικές γενιές, ακόμα κι αν τα ποσοστά γονιμότητας στην Ελλάδα φτάσουν στο επίπεδο αντικατάστα-

52. Παρόμοια είναι και η τάση για το σύνολο των χωρών της E.E.-28. Βλ. https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Fertility_statistics&oldid=11533.

53. Λόγω παρελθόντος χαμηλής γονιμότητας θα υπάρχουν λιγότερες πιθανές μητέρες στο μέλλον: λιγότερες γυναίκες θα γεννούν όλο και λιγότερα παιδιά (Negative Momentum/καθοδικό σπινάλ).

54. Momentum.

55. Η τάση αυτή εμφανίζεται επειδή οι παλαιότερες κοόρτες διαφέρουν σε απόλυτο μέγεθος από τις νεότερες κοόρτες με παιδιά, επηρεάζοντας άμεσα τα ποσοστά γεννήσεων και θανάτων που καθορίζουν τον εγγενή ρυθμό αύξησης του πληθυσμού.

56. Αν και ο δείκτης γονιμότητας κυμαίνεται κάτω από το επίπεδο ανανέωσης των γενεών για πολλά χρόνια (από τις αρχές της δεκαετίας του 1980), ο πληθυσμός της Ελλάδας σημείωσε αύξηση λόγω της θετικής δημογραφικής δυναμικής (ορμής), η οποία επέτρεπε σε έναν σχετικά νεαρό πληθυσμό να συνεχίσει να αυξάνεται. Μόλις από το 2011 ο πληθυσμός της Ελλάδας άρχισε να μειώνεται.

σης των γενεών ή και παραπάνω, το μικρό μέγεθος των γενεών που θα τεκνοποιούν θα πλήξει και θα περιορίζει τον αντίκτυπο της τάσης αυτής για τις επόμενες γενιές. Η Ελλάδα έχει να χάσει πολλά από το έλλειμμα ή την καθυστέρηση αυτών των γεννήσεων.⁵⁷

Συμπεράσματα

Η εμφάνιση πολύ χαμηλής γονιμότητας στην Ελλάδα συνεπάγεται θεμελιώδεις κοινωνικές και οικονομικές αλλαγές. Μακροπρόθεσμα μπορεί να υπάρξει καλύτερη στρατηγική και ενεργητική πολιτική για τη βελτίωση της κατάστασης και αντιστροφή της τρέχουσας πτωτικής τάσης. Αυτό απαιτεί αλλαγή νοοτροπιών και ένα μίγμα υλικών κινήτρων που παρέχονται από το κράτος, θεσμική ρύθμιση, εφαρμογή και παρακολούθηση. Ένα βασικό βήμα είναι η ισχυρή υποστήριξη των οικογενειών διπλής σταδιοδρομίας. Είναι απαραίτητη η αύξηση της ποσότητας και η βελτίωση της οικονομικής προσιτότητας και ποιότητας των υπηρεσιών για παιδιά προσχολικής ηλικίας. Ένα σύγχρονο σύστημα είναι κρίσιμης σημασίας προκειμένου να μειωθούν οι ανησυχίες των εργαζόμενων γυναικών, που συνδέονται έντονα με την απόφασή τους να έχουν παιδιά καθώς και τη διατήρηση της θέσης εργασίας μετά τον τοκετό. Παράλληλα, είναι απαραίτητη η επίτευξη της ισότητας των φύλων μέσω των πολιτικών της γονικής άδειας.

Ωστόσο, η συμφιλίωση μεταξύ της απασχόλησης και της οικογένειας θεωρείται κυρίως γυναικείο ζήτημα και όχι μια πολιτική προσανατολισμένη στους γονείς. Επιπλέον, ακόμη και αν το θεσμικό πλαίσιο περιλαμβάνει και αναφέρεται και στα δύο φύλα, σημαντικότητα έχει το πώς γίνονται αντιληπτοί οι ρόλοι των φύλων. Για παράδειγμα, παρότι υπάρχει η δυνατότητα λή-

57. Όπως π.χ. η επίπτωση στο ασφαλιστικό, η αύξηση των δαπανών τεκνοποίησης από το γεγονός ότι οι γυναίκες ξεκινούν την τεκνοποιία σε ολοένα και μεγαλύτερη ηλικία, η αύξηση της υποβοηθούμενης αναπαραγωγής κ.λπ.

ψης γονικής άδειας από τους πατέρες, η χρήση της στη χώρα μας είναι ιδιαίτερα χαμηλή.

Είναι σημαντικό να εξετάσουμε πιο προσεκτικά τις σχέσεις των φύλων ως ένα δυναμικό στοιχείο ερμηνείας της πολύ χαμηλής γονιμότητας. Οι θεωρίες του McDonald και του Esping-Andersen είναι πιθανό να προσφέρουν μια εναλλακτική ερμηνεία ακριβώς για το θέμα αυτό. Υπάρχουν ενδείξεις ότι στην Ελλάδα η ακραία χαμηλή γονιμότητα πιθανώς να ερμηνεύεται από τη διατήρηση ενός παραδοσιακού συστήματος ρόλων των φύλων στην οικογένεια, παρότι έχουν διευρυνθεί οι δυνατότητες και ευκαιρίες απασχόλησης των γυναικών. Για παράδειγμα, από την παγκόσμια έρευνα αξιών (WVS) που διεξήχθη το 2017 στην Ελλάδα, η οικογένεια είναι πολύ σημαντική για το 95,5% των γυναικών και το 92% των ανδρών.⁵⁸ Τα αντίστοιχα ποσοστά στον τομέα της απασχόλησης ή του ελεύθερου χρόνου κυμαίνονται σε χαμηλότερα επίπεδα.

Βέβαια, με την κρίση τα δεδομένα έχουν πλέον αλλάξει στην αγορά εργασίας, με αποτέλεσμα οι περιστασιακές και προσωρινές θέσεις εργασίας να μην καλύπτονται αποκλειστικά από την κατηγορία των φτωχών με μικρή μόρφωση, αλλά επίσης από πολλούς πτυχιούχους τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Η απόκτηση παιδιών σε μεγαλύτερη ηλικία ή η μη απόκτηση παιδιών ίσως να μην αποτελούν απλώς θέμα επιλογής, αλλά να αντανακλούν ευρύτερες διαρθρωτικές συνθήκες και αλλαγές στην κοινωνία. Αυτοί οι τελευταίοι παράγοντες χρήζουν περισσότερης προσοχής, ώστε να κατανοήσουμε καλύτερα την καθυστέρηση και τους φραγμούς στη δημιουργία οικογένειας.

Επίσης, αν και δεν έχει θιχτεί εκτεταμένα, εντούτοις φαίνεται ότι η μεγαλύτερη ανισότητα συνδέεται στενά με πιο εντατική ανατροφή των παιδιών. Στην ίδια έρευνα (WVS) υπήρχαν ερωτήματα που αφορούσαν τις αξίες τις οποίες τα παιδιά μπορεί να ενθαρρυνθούν να μάθουν στο σπίτι. Από τη μία πλευρά, υπήρχε «η σκληρή δουλειά», η οποία συνδέεται με εντατική ανα-

58. Χαρακτηριστικό είναι ότι τα αντίστοιχα ποσοστά στην Ισλανδία είναι 98% για τις γυναίκες και 94,3% για τους άνδρες.

τροφή των παιδιών. Από την άλλη πλευρά, υπήρχαν η «η φαντασία» ή «η ανεξαρτησία», που προϋποθέτουν ένα πιο χαλαρό και ανεκτικό στυλ ανατροφής των παιδιών. Το ποσοστό των ερωτηθέντων που συμφωνούν με την εντατική ανατροφή των παιδιών⁵⁹ είναι στενά συνδεδεμένο με το επίπεδο της οικονομικής ανισότητας. Στην Ολλανδία (όπου η ανισότητα είναι πολύ χαμηλή: δείκτης Gini = 27) μόνο το 26% των γονέων τονίζουν τη σκληρή δουλειά, σε σύγκριση με περίπου το 74% στην Ελλάδα (δείκτης Gini = 33,4 το 2017). Χώρες με χαμηλότερη ανισότητα καταγράφουν αντίστοιχα ποσοστά με την Ολλανδία, ενώ χώρες με υψηλότερη ανισότητα, όπως π.χ. η Πολωνία, η Ρουμανία και η Βουλγαρία, καταγράφουν παρόμοια ή υψηλότερα ποσοστά συγκριτικά με την Ελλάδα.

Ωστόσο, η πραγματικότητα αυτής της τάσης είναι μια απόκλιση (χάσμα) στην απόκτηση και μετέπειτα ανατροφή των παιδιών μεταξύ των ευρωπαϊκών χωρών,⁶⁰ που έχει επισημανθεί ποικιλοτρόπως στην παρούσα εργασία. Όταν η οικονομική ανισότητα αυξάνει, η αντίδραση στις δύσκολες οικονομικές συνθήκες προκαλεί έναν δημογραφικό διαχωρισμό: από τη μία πλευρά είναι οι δημογραφικά-κοινωνικά ευκατάστατοι (με σύντροφο/οικογένεια, παιδιά, υψηλή εκπαίδευση, εργασία, δυνατότητα φροντίδας παιδιών κ.ο.κ.). Από την άλλη πλευρά, είναι οι δημογραφικά-κοινωνικά ενδεείς (μονοπρόσωπα νοικοκυριά, μόνοι γονείς, άτεκνοι, διαζευγμένοι, εργαζόμενοι φτωχοί, άνεργοι κ.ο.κ.). Ενδιάμεσα είναι όσοι/ες αναβάλλουν, καθυστερούν κ.ο.κ., η τάξη της μέσης, που αναμένει με προσδοκίες. Είναι η πρώτη ομάδα που αντιδρά ιδιαίτερα έντονα σε ένα αρνητικά μεταβαλλόμενο οικονομικό περιβάλλον και μπορεί να αντεπεξέλθει στις αυξημένες απαιτήσεις για τη φροντίδα των παιδιών. Οι υπόλοιποι δυσκολεύονται και όσοι έχουν μικρά παιδιά πιθανά να έλθουν αντιμέτωποι με τις δυσκολίες φροντίδας και ανατροφής τους

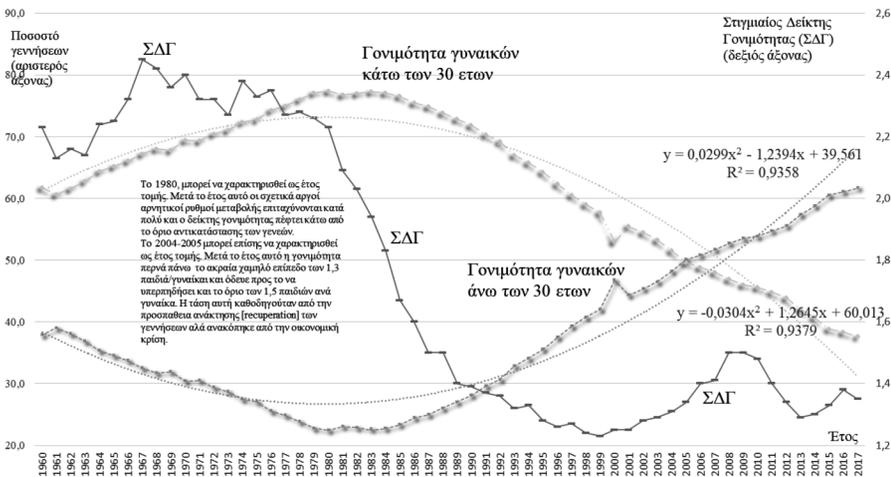
59. Ο χρόνος που αφιερώνουν οι γονείς στα παιδιά έχει βέβαια θετικά αποτελέσματα, όχι όμως η έκθεση σε πίεση.

60. Που ισχύει και μεταξύ διαφορετικών εισοδηματικών ή κοινωνικών ομάδων μέσα σε μία χώρα.

[parenting trap]. Η λύση για τη μεσαία τάξη είναι το πέρασμα στο 'σύνδρομο της αναβολής'.

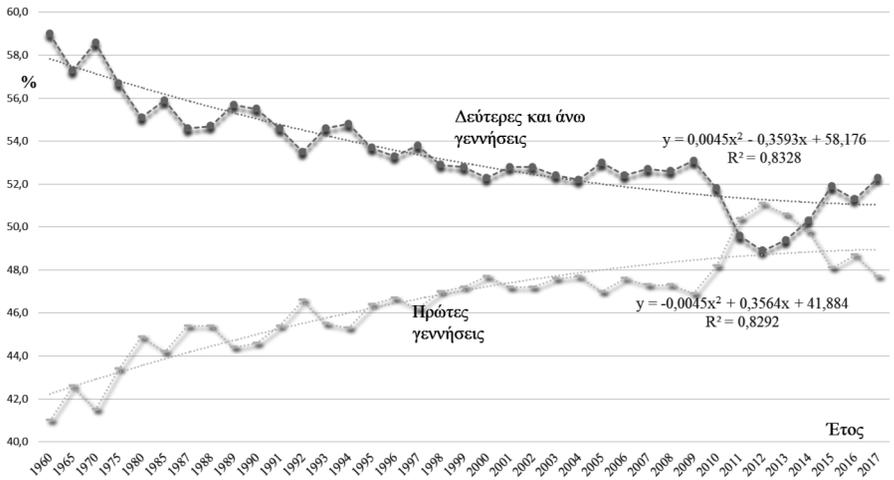
Είναι δύσκολο να εικάσουμε κατά πόσον στην Ελλάδα θα αποκτιόνταν περισσότερα παιδιά ή όχι, εάν οι συνθήκες ήταν παρόμοιες με εκείνες της Σουηδίας ή της Γαλλίας, με τις εγγυήσεις απασχόλησης, τις άδειες με αποδοχές, τη δωρεάν ιατροφαρμακευτική περίθαλψη και την κρατική-δωρεάν ποιοτική μέριμνα για τα παιδιά. Με τις τρέχουσες συνθήκες αλλά και τις προοπτικές τους φαίνεται ανέφικτο. Η καθυστέρηση των γεννήσεων και η συνακόλουθη μικρότερη τελική γονιμότητα είναι στάση και διαμαρτυρία. Συνιστά ένα αντανακλαστικό στις κακές πολιτικές και τις κακές κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες. Οι πολιτικές που εφαρμόζονται στη Γαλλία και οι επιπτώσεις τους θεωρούνται επιτυχημένες, επειδή έχουν εφαρμοστεί με συνέπεια πολλές δεκαετίες.

Ούτως ή άλλως τα μαθήματα που η Ελλάδα έχει να προσφέρει για την κατανόηση της πολύ χαμηλής γονιμότητας χρειάζονται πληρέστερη και σε βάθος κατανόηση του πλαισίου και των συνθηκών στις οποίες λαμβάνονται οι αποφάσεις για την απόκτηση παιδιών.

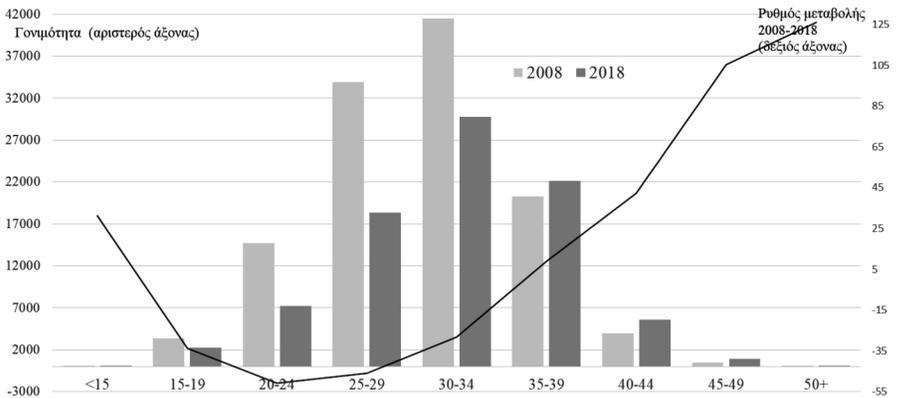
Σχήμα 7. Γονιμότητα και ποσοστό γεννήσεων γυναικών άνω και κάτω των 30 ετών στην Ελλάδα, 1960-2017

Πηγή: Eurostat.

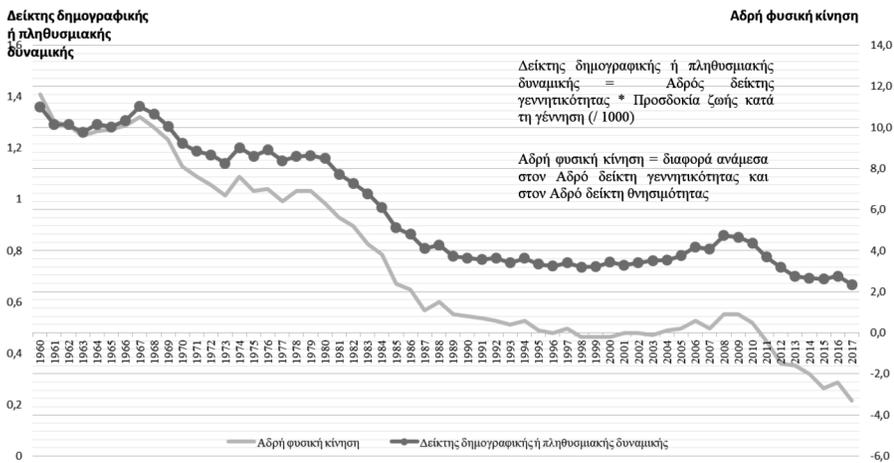
Σχήμα 8. Σειρά γεννήσεων (%) στην Ελλάδα, 1960-2017

Πηγή: Eurostat.

Σχήμα 9. Γεννήσεις ζώντων κατά ομάδες ηλικιών της μητέρας 2008 και 2018 και ρυθμός μεταβολής 2008-2018

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ 2019. Ίδιες εκτιμήσεις.

Σχήμα 10. Αδρή φυσική κίνηση και δείκτης δημογραφικής δυναμικής στην Ελλάδα, 1960-2017

Πηγή: Eurostat, ίδιες εκτιμήσεις.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Adsera, A. (2004). 'Changing Fertility Rates in Developed Countries. The Impact of Labor Market Institutions', *Journal of Population Economics*, 17: 17-43. 10.1007/s00148-003-0166-x.
- Anderson, T. & Kohler, H.-P. (2015). 'Low Fertility, Socioeconomic Development, and Gender Equity', *Population and Development Review*, September, 41(3): 381-407. doi:10.1111/j.1728-4457.2015.00065.x.
- Becker, G. S. (1960). 'An economic analysis of fertility', in National Bureau of Economic Research (Ed.), *Demographic and economic changes in developed countries*, pp. 209-240, New York, NY: Columbia University Press.
- Becker, G. S. (1981). *A treatise on the family*. Cambridge, Mass: Harvard University Press.
- Blau, F. D. & Kahn, L.M. (2017). 'The Gender Wage Gap: Extent, Trends, and Explanations', *Journal of Economic Literature*, 55(3): 789-865 <https://doi.org/10.1257/jel.20160995>.

- Blum, S., Rille-Pfeiffer, C. (2010a). 'FAMILY PLATFORM Existential Field 3: Major Trends of State Family Policies in Europe', Working Report. Available from: <http://hdl.handle.net/2003/27692>.
- Castles, F. G. (2002). 'Three Facts about Fertility: Cross-National Lessons for the Current Debate', *Family Matters* 63 (Spring/Summer): 22-7.
- Cherlin, A. J. (2004). 'The deinstitutionalization of American marriage', *Journal of Marriage and Family*, 66: 848-861. doi:10.1111/j.0022-2445.2004.00058.x.
- Chzhen, Y., Gromada, A. & Rees, G. (2019). 'Are the world's richest countries family friendly? Policy in the OECD and EU', UNICEF Office of Research, Florence. <https://www.europeandatajournalism.eu/eng/News/Data-news/Family-friendly-policies-in-the-EU-an-overview> [πρόσβαση 20/08/2019].
- Coleman, D. A. (2007). 'The Road to Low Fertility', *Ageing Horizons*, 7: 7-15.
- de Meester, E., & van Ham, M. (2009). 'Symmetry and asymmetry in working and commuting arrangements between partners in the Netherlands: Does the residential context matter?', *Environment and Planning A*, 41(9): 2181-2200, <https://doi.org/10.1068/a41246>.
- Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛΣΤΑΤ) (2019). 'Φυσική κίνηση πληθυσμού 2018', *Δελτίο Τύπου*, Πειραιάς 1 Οκτωβρίου.
- England, P. (2010). 'The Gender Revolution: Uneven and Stalled', *Gender & Society*, 24(2): 149-166, <https://doi.org/10.1177/0891243210361475>.
- England, P., Bearak, J., Budig, M. J. & Hodges, M.J. (2016). 'Do Highly Paid, Highly Skilled Women Experience the Largest Motherhood Penalty?', *American Sociological Review*, 81(6): 1161-1189. <https://doi.org/10.1177/0003122416673598>.
- Esping-Andersen, G. (2009). *The incomplete revolution: Adapting to women's new roles*. Cambridge: Polity Press.
- Esping-Andersen G. & Billari, F. C. (2015). 'Re-theorizing family demographics', *Population and Development Review*, 41(1): 1-31. <https://doi.org/10.1111/j.1728-4457.2015.00024.x>.
- Esping-Andersen G. (2016). *Families in the 21th century*. Stockholm, SNS Förlag.

- European Institute for Gender Equality (2017). *Gender Equality Index 2017. Measuring gender equality in the European Union 2005-2015*. European Institute for Gender Equality
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2018). Έκθεση της Επιτροπής προς το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, την Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή και την Επιτροπή των Περιφερειών, Σχετικά με την ανάπτυξη εγκαταστάσεων παιδικής φροντίδας για μικρά παιδιά, με σκοπό την ενίσχυση της συμμετοχής των γυναικών στην εργασία, τη διευκόλυνση της ισορροπίας μεταξύ επαγγελματικής και προσωπικής ζωής των εργαζομένων γονέων και την προώθηση της βιώσιμης και χωρίς αποκλεισμούς ανάπτυξης στην Ευρώπη ('στόχοι της Βαρκελώνης'). COM (2018) 273 final.
- Frejka, T., Goldscheider, F. & Lappegård, T. (2018). 'The Two-Part Gender Revolution, Women's Second Shift and Changing Cohort Fertility', *Comparative Population Studies*, 43 <http://www.comparativepopulationstudies.de/index.php/CPoS/article/view/305>.
- Gauthier, A. H. (2002). 'Family policies in industrialized countries: Is there convergence?', *Population-E*, 57(3): 447-474.
- Gauthier, A. H. (2007). 'The impact of family policies on fertility in industrialized countries: A review of the literature', *Population Research and Policy Review*, 26(3): 323-346, <https://doi.org/10.1007/s11113-007-9033-x>.
- Goldscheider, F., Bernhardt, E. & Lappegård, T. (2015). 'The gender revolution: A framework for understanding changing family and demographic behavior', *Population and Development Review*, 41(2): 207-239. <https://doi.org/10.1111/j.1728-4457.2015.00045.x>.
- Hakim, C. (2001). *Work-Lifestyle Choices in the 21st Century: Preference Theory*, Oxford University Press.
- Harper, S. & Hamblin, K. (eds.) (2014). *International Handbook on Ageing and Public Policy*. Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing.
- Hochschild, A.R. (1989). *The Second Shift: Working families and revolution at home*. New York: Viking.
- Hochschild, A.R. & Machung, A. (1989). *The second shift: working parents and the revolution at home*. New York: Viking.
- Jóźwiak, J. & Kotowska, I. E. (2008). *Decreasing birth rates in Europe: reasons and remedies*. Centre for European Studies. Publi-

shed online: 20 November <https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1007/s12290-008-0062-6>.

- Kleven, H., Landais, C. & Sjøgaard, J.-E. (2018). 'Children and Gender Inequality: Evidence from Denmark', *NBER Working Paper* No. 24219.
- Kohler, H.-P., Billari, F. C. & Ortega, J. A. (2002). 'The emergence of lowest-low fertility in Europe during the 1990s', *Population and Development Review* 28(4): 641-681.
- Lesthaeghe, R. (2010). 'The Unfolding Story of the Second Demographic Transition', *Population and Development Review*, 36(2): 211-251. <https://doi.org/10.1111/j.1728-4457.2010.00328.x>.
- Lutz, W. & Skirbekk, V. (2005). 'Policies Addressing the Tempo Effect in Low-Fertility Countries', *Population and Development Review*, 31: 699-720. doi:10.1111/j.1728-4457.2005.00094.x.
- Lutz, W., Skirbekk, V. & Testa, M. R. (2007). 'The Low-Fertility Trap Hypothesis: Forces that May Lead to Further Postponement and Fewer Births in Europe', *Vienna Yearbook of Population Research*, 4: 167-192.
- Matysiak, A. & Vignoli, D. (2013). 'Diverse Effects of Women's Employment on Fertility: Insights from Italy and Poland', *European Journal of Population*, 29(3): 273-302. <https://doi.org/10.1007/s10680-013-9287-4>.
- McDonald, P. F. (2000). 'Gender equity in theories of fertility transition', *Population and Development Review*, 26(3): 427-439.
- McDonald, P. F. (2006). 'Low Fertility and the State: The efficacy of policy', *Population and Development Review*, 32(3): 485-510.
- McDonald, P.F. (2007). 'Low Fertility and Policy', *Ageing Horizons*, 7: 22-27.
- McDonald, P.F. (2013). 'Societal foundations for explaining fertility: gender equity', *Demographic Research*, 28(34): 981-994.
- Mills, M., Blossfeld, H.-P. & Klijzing, E. (2005). 'Becoming an adult in uncertain times: A 14-country comparison of the losers of globalization', in H.-P. Blossfeld, E. Klijzing, M. Mills & K. Kurz (Eds.), *Globalization, uncertainty and youth in society*, London: Routledge.
- Mills, M., Präg, P., Tsang, F., Begall, K., Derbyshire, J., Kohle, L. & Hoorens, S. (2013). 'Use of childcare services in the EU Member States and progress towards the Barcelona tar-

- gets', *Short Statistical Report No. 1*. Prepared for the European Commission Directorate-General for Justice.
- Mätzke, M., & Ostner, I. (2010). 'Introduction: change and continuity in recent family policies', *Journal of European Social Policy*, 20(5): 387-398.
- Μπαλούρδος, Δ. (1997). 'Δημογραφική Μετάβαση και Δημογραφικό Πρόβλημα της Ελλάδας: Θεωρητικοί και μεθοδολογικοί προβληματισμοί', *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 94: 3-44.
- Μπαλούρδος, Δ. & Ύφαντόπουλος, Γ. (1999). 'Οικογένεια, ανισότητα και φτώχεια στην Ελλάδα', *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 98/99: 137-181
- Μπαλούρδος, Δ., Δεμερτζής, Ν., Πιερράκος, Γ. & Κικίλιας, Η. (2019). *Η χαμηλή γονιμότητα στην Ελλάδα, δημογραφική κρίση και πολιτικές ενίσχυσης της οικογένειας*. Αθήνα: Διανέοσις.
- Neyer, G. (2006). 'Family Policies and Low Fertility in Western Europe', *Journal of Population and Social Security (Population)*, 1 (Suppl.): 46-93.
- Neyer, G. & Andersson, G. (2008). 'Consequences of family policies on childbearing behavior: Effects or artifacts?', *Population and Development Review* 34(4): 699-724. <https://doi.org/10.1111/j.1728-4457.2008.00246.x>.
- Oláh, L. S. (2015). 'Changing families in the European Union: Trends and policy implications', *Families and Societies Working Paper* 44.
- Ortega, J. A. (2014). 'A Characterization of World Union Patterns at the National and Regional Level', *Population Research and Policy Review*, 33: 161-88.
- PERFAR. (2017). 'Population Europe Resource Finder & Archive'. Berlin: Population Europe. <http://www.perfar.eu/>.
- Rindfuss, R. R., Guzzo, K. B. & Morgan, S.P. (2003). 'The Changing Institutional Context of Low Fertility', *Population Research and Policy Review* 22: 411-38. <https://doi.org/10.1023/B:POPU.0000020877.96401.b3>.
- Special Eurobarometer 465 (2017). 'Gender Equality 2017. Gender Equality, Stereotypes, and Women in Politics'. Special Eurobarometer 465 – Wave EB87.4 – TNS opinion & social.
- Stanfors, M., & Goldscheider, F. (2017). 'The forest and the trees: Industrialization, demographic change, and the ongoing gender

- revolution in Sweden and the United States', 1870-2010. *Demographic Research*, 36(6), 173-226. <https://doi.org/10.4054/DemRes.2017.36.6>
- Thornton, A. (2004). 'The developmental paradigm, reading history sideways, and family change,' *Demography* 38: 449-465.
- Thévenon, O. (2011). 'Family policies in OECD countries: A comparative analysis', *Population and Development Review*, 37(1): 57-87. <https://doi.org/10.1111/j.1728-4457.2011.00390.x>.
- van de Kaa, D. J. (1987). 'Europe's Second Demographic Transition', *Population Bulletin* 42, 1, Population Reference Bureau, Washington, DC.
- van de Kaa, D.J. (2001). 'Postmodern Fertility Preferences: From Changing Value Orientation to New Behavior', *Population and Development Review*, 27: 290-331.
- van de Kaa, D. J. (2002). 'The idea of a second demographic transition in industrialized countries', Paper presented at the Sixth Welfare Policy Seminar of the National Institute of Population and Social Security, Tokyo, Japan, 29 January.
- Wesolowski, K. & Ferrarini, T. (2017). 'Family Policies and Fertility. Examining the Link between Family Policy Institutions and Fertility Rates in 33 Countries 1995-2011'. *Working Paper*, 8, Stockholm University Linnaeus Center on Social Policy and Family Dynamics in Europe, SPaDE.
- Zaidi, B. & Morgan, S.P. (2017). 'The Second Demographic Transition Theory: A Review and Appraisal', *Annual Review of Sociology*, 43(1): 473-492.

Ηλεκτρονικές διευθύνσεις

- https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Fertility_statistics&oldid=11533
- <https://www.theguardian.com/society/2003/sep/24/childrenservices.comment>
- <https://eige.europa.eu/gender-equality-index>
- <https://www.ohchr.org/Documents/Press/PRGreece12April2019.pdf>
- <https://eige.europa.eu/sites/default/files/documents/mh0116023eln.pdf>
- <https://www.tovima.gr/2019/04/12/society/oiie-agnosti-ennoia-i-isotiton-dyo-fylon-stin-ellada/>

ABSTRACT

*Dionysis Balourdos***Birth dearth and family policies in Greece:
A first approach**

This article provides an overall survey of Greece's current demographic patterns with a focus on fertility and contemporary family-friendly policies. Following well-known theories, facts and figures, it identifies economic improvement, institutional renewal, and development of the welfare state as factors contributing to fertility shifts and particularly to recuperation or postponement of childbearing. It suggests that Greece needs policies aiming at demographic renewal, which focus on diminishing costs borne by both parents, and, more specifically, on diminishing indirect costs borne mainly by females/mothers. If Greece can affect the necessary paradigm changes in gender, roles and society, it will prepare the way for progressive and solutions and fertility recovery.